

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

**BOSNA HERSEK'TE
DİNSEL ÇEŞİTLİLİK VE ÇOĞULCULUK**

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFA KRUPALIJA

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

**BOSNA HERSEK’TE
DİNSEL ÇEŞİTLİLİK VE ÇOĞULCULUK**

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFA KRUPALIJA
Danışman: PROF. DR. ALİ COŞKUN

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN SOSYOLOJİSİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi MUSTAFA KRUPALJA'nın BOSNA HERSEKTE DİNSEL
ÇEŞİTLİLİK VE ÇOĞULCULUK adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun
15.06.2016 tarih ve 2016-21/23 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / *oy çokluğu*
ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 29.6.2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. ALİ COŞKUN
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZEKİ ARSLANTÜRK
3. Jüri Üyesi	Doç. Dr. AYDIN TEMİZER

İmza

[Handwritten signatures of the jury members]

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Mustafa Krupalija
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	: Din Sosyolojisi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ali Coşkun
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Nisan 2016
Anahtar Kelimeler	: Dinsel Çeşitlilik, Dinsel Çoğulculuk, Bosna Hersek, Dinler Arası İlişkiler, Sırp Ortodoks Kilisesi, Hırvat Katolik Kilisesi, Bosna Hersek İslam Birliği

ÖZET

Bu çalışmada Bosna Hersek'teki dinsel çeşitlilik olgusu etrafında çeşitli tarihsel süreçleri içerisinde dinler arası ilişkilerin nasıl gelişip, bunlara karşı ne tür bir tavır takındığı meselesi ele alınmaya çalışılmıştır. Öteki ve farklı olan'ın hiç eksik olmadığı Bosna Hersek topraklarında, dönemden döneme değişen bu tavırlar, Bosna Hersek'i adeta bir toplumsal laboratuvar olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu çerçevede, günümüzde dinsel çeşitlilik çerçevesinde dünya çapında ilgi çeken ve tartışmaları yapılan dinsel çoğulculuğa da ayrı bir yer ayırt edilerek, bu tartışmalarda Bosna Hersek'in başta gelen dinî temsilcilik ve kiliselerin buna karşı olan yönelim ve tavırları araştırılmıştır. Belgesel gözlem ile örneklendirilerek sunulan olaylar üzerine dinsel çeşitliliğe bakışın sosyal ve politik koşullara göre değişebileceğini gösteren bu araştırmamız, dinlerin sadece dinî hayatın değil, siyasî ve toplumsal yapısının ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu şekilde ele alınan dinsel çeşitlilik Bosna Hersek'in sahip olduğu en değerli insanlık erdemine sebep olabildiği gibi, farklı din mensupları arasında görülen nefret ve yapılan savaşların en büyük etkeni olarak da kendini gösterebilmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Mustafa Krupalija
Field : Philosophy and Religious Sciences
Programme : Sociology of Religion
Supervisor : Professor Ali Coşkun
Degree Awarded and Date : Master- April 2016
Keywords : Religious Plurality, Religious Pluralism, Bosnia and Herzegovina, Interreligious Relations, Serbian Orthodox Church, Croatian Catholic Church, The Islamic Community in Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT

In this paper, development of interreligious relations and stances are researched through religious plurality during different historical periods in Bosnia and Herzegovina. Bosnia and Herzegovina became kind of social laboratory that never lacked others and those who are different among themselves. From this point of view, with special focus of the paper on religious pluralism, a phenomenon becoming even more interesting with its continuous discussions, stances of religious representatives/churches in Bosnia and Herzegovina on the topic have also been researched. This paper uses researched documents and historic events as examples to prove and show that matter of religious pluralism, depending on social and political conditions, does not affect only religious, but political and social environment too. From everything presented, it can be concluded that religious pluralism in Bosnia and Herzegovina at the same time may be inspiration for the most beautiful human virtues and the most influential factor of hate and wars that happened there.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
KISALTMALAR	3

I. BÖLÜM: BOSNA HERSEK'İN KISA TARİHİ

A- 1180 Öncesi Bosna Toprakları	4
B- Ortaçağ Bosna Devleti	10
C- Osmanlı Döneminde Bosna Hersek	14
D- Avusturya – Macaristan İmparatorluğu Döneminde Bosna Hersek ..	24
E- İki Dünya Savaşı Arasında Bosna	29
F- İkinci Dünya Savaşı'nda Bosna Hersek	34
G- Sosyalist Yugoslavya Döneminde Bosna Hersek	37
H- Bosna Hersek Devleti	41

II. BÖLÜM: DİNSEL ÇEŞİTLİLİK VE ÇOĞULCULUK

A- Dinsel Çeşitlilik	45
B- Dinsel Çoğulluk – Dinsel Çoğulculuk	47
C- Dinde Çoğulculuk – Dinsel Çoğulculuk	49
D- Dinsel Çoğulculuğun Ortaya Çıkmasını Tetikleyen Etkenler	51
E- Dinsel Çeşitliliğe Yönelik Yaklaşımlar	53
E.1.- Dinsel Dışlayıcılık	54
E.1.A.– Dinde Dışlayıcılık – Dinsel Dışlayıcılık	59
E.2.- Dinsel Kapsayıcılık	61
E.2.A.- Dinde Kapsayıcılık – Dinsel Kapsayıcılık	65
E.3.- Dinsel Çoğulculuk	66
E.4.- Rekabet ve Çatışma	75

III. BÖLÜM: BOSNA HERSEK’TE DİNSEL ÇEŞİTLİLİK VE ÇOĞULCULUK

A- Bir Dinler Teolojisi Olarak Bogomilizm	79
B- Bosna Hersek’te Hıristiyanlık	85
B.1.- Katoliklik ve Ortodoksluk Mezhepleri Arasındaki Farklar	85
B.2.- Bosna Hersek’te Katoliklik ve Ortodoksluk	89
C- Bosna Hersek’te İslam	95
D- Bosna Hersek’te Yahudilik	101
E- Bosna Hersek’te Dinler Arası Diyalog Faaliyetleri	104
F- Sırp Ortodoks Kilisesi’nin Dışlayıcılık Tavrı	107
G- Bosna Hersek İslam Birliği’nin Dinsel Çeşitliliğe Karşı Takındığı Tavrı	109
 SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	113
EKLER	106
KAYNAKÇA	119

GİRİŞ

Tarih boyunca Bosna Hersek toprakları tek tipli bir yapıya sahip olmamıştır. Çok erken dönemlerinden beri çeşitli kültür ve inançların harmanlandığı bu bölge günümüze kadar çeşitliliğin izlerini korumayı başarmıştır. Genel olarak Balkanlar, daha özelde ise Bosna Hersek, bu yapı ile sosyologların ilgisini hep çekmiştir. Başkenti olan Saraybosna „Avrupa'nın Kudüs'ü“ olarak bilinmektedir. Bu tür çeşitliliğine ilk ne zaman atıfta bulunulduğu bilinmezse de tarihsel araştırmalar Saraybosna'nın bu özelliğe yüzyıllardır sahip olduğunu göstermektedir. Sahip olduğu bu çeşitlilik zenginliği sadece Saraybosna'yı değil, aynı zamanda Bosna Hersek'i, hatta Balkanlar'ı da süslemektedir.

Yüzölçümü bakımından küçüklüğüne rağmen, Bosna Hersek Devleti sahip olduğu tarihsel, dinsel, etnik ve kültürel doku açısından çok zengin bir mirası taşımaktadır. Coğrafi konumu itibariyle dağlık arazi ve geniş nehirlerle çevrili, içine kapanık bir görüntü arz etse de bu yapısının onun çeşitliliği muhafaza etmede büyük katkısı olmuştur. Göç dalgalarıyla bu topraklara ulaşan halklar, bu yapıdan istifade ederek bu toprakları kendine sığınak edinmiştir. Bu şekilde, birçok millet ve inanç hareketlerinin mücadelesine sahne olmasının yanı sıra birçok millet ve inanç hareketlerinin kucaklaşmasına da sahne olmuştur.

Diğer taraftan, günümüz dünyasında küreselleşme ile birlikte bir arada yaşama sorunu ve öteki'lerin nasıl algılanması gerektiği meselesi toplumları meşgul eden önemli konularından biri haline gelmiştir. Aydınlanma Felsefesi ile birlikte tek taraflı, statik ve dışlayıcı bir karakter arz eden hakikat ve gerçeklik telakkisi, dinamik ve algılanılabilir hale gelmiş oldu. XIX. yüzyılın başlarından itibaren artarak devam eden entelektüel ve araştırma çalışmaları daha objektif ve bilimsel sonuçları elde etmeyi

mümkün kılmıştır. Bunların hepsi, araştırmacıları iletişim imkanlarının kolaylaştığı bir dönemde dinler ve kültürler arası münasebetlerinde yeni ve daha uygun yaklaşımları aramaya sevk etmiş oldu.

Bütün bu gelişmeler küresel çapta süregelen olaylarla içiçe olduğu gibi, onları bölgeden bölgeye ayrı konular olarak ele almak mümkündür. Araştırmamızın konusu olan Bosna Hersek bu yönden ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Dinsel çeşitliliğe karşı nasıl bir tavrın takınılması gerektiği tartışılırken, Bosna Hersek bu konuda adeta bir laboratuvar şeklinde araştırmacılarını beklemektedir.

Çalışmamız, kullandığımız belgesel gözlem ve dokümantasyon metodu ile yapılmıştır. Araştırmamız Bosna Hersek tarihiyle başlamaktadır. Bosna Hersek'in günümüzdeki durumunu aydınlatmada, tarihsel süreçleri dönemsel olarak ele almamızın önemli bir bakış açısı sağlayacağını düşündük. İkinci bölümde dinsel çeşitlilik ve dinsel çoğulculuk konularını kavramsal çerçevesine oturtmaya çalıştık. Dinsel çeşitlilik etrafında yapılan tartışmalar ve takınılan tavırlar üzerinde durduktan sonra, üçüncü bölümde artık bu çeşitliliğin sahasına inmiş olduk. Senkretizmle dikkat çeken, farklı dinlerinin teolojik öğretilerini içinde barındıran ve Bosna Hersek topraklarının uzun yüzyıllardır ev sahipliğini yapmış olduğu Bogomilizm ile üçüncü bölüme başladıktan sonra, tarih boyu bu topraklarda görülen en etkin din ve mezhepleri ele aldık. En sonunda da günümüz Bosna Hersek'te dinlerinin temsilciliği yapan kurumların dinsel çeşitliliğe yönelik nasıl tavır takındıkları konusu ile araştırmamızı tamamlamış olduk.

KISALTMALAR

A.g.e : Adı Geçen Eser

A.g.m: Adı Geçen Makale

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

BM : Birleşmiş Milletler

Drl. : Derleyen

Ed. : Editör

HDZ : Hrvatska Demokratska Zajednica

IFOR: Implementation Force

IMIC: International Multireligious Intercultural Center

IPC: International Peace Center

MNS: Muslimanska Napredna Stranka

MNO: Muslimanska Narodna Organizacija

MRV: Međureligijsko Vijeće

NATO: The North Atlantic Treaty Organization

SDA: Stranka Demokratske Akcije

SDS: Srpska Demokratska Stranka

SNSD: Savez Nezavisnih Socijaldemokrata

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

T.D.V.: Türkiye Diyanet Vakfı

YDH: Yeni Dini Hareketler

WCRP: Religions For Peace

1. BÖLÜM

BOSNA HERSEK'İN KISA TARİHİ

A- 1180 Öncesi Bosna Toprakları

Çeşitli tarih süreçleri içerisinde Bosna Hersek topraklarına nüfus etmiş Roma, Frank, Osmanlı ve Avusturya – Macaristan gibi büyük güçlerle birlikte veya bunlara rağmen gelen Batı Hristiyanlığı (Katoliklik), Doğu Hristiyanlığı (Ortodoksluk), Musevilik ve İslam dinlerinin iç içe geçip kaynaşmaları, bu topraklarda özel kültürel ve siyasi bir zeminin oluşmasını mümkün kılmıştır.

Böyle bir zeminin oluşmasında en önemli etkenlerden biri, Bosna Hersek'in coğrafi konumudur. Etrafına göre oldukça yüksek ve dağlık bir ülke olan Bosna Hersek, bu yönüyle kuzey ve doğusundaki geniş Orta Avrupa düzlüklerinden ayrılmaktadır. Üstelik iki büyük nehir, Sava ve Drina iki farklı taraftan kesin sınırlarını çizmektedir. Günümüzde Hırvatistan devleti içerisinde yer alan Dalmaçya bölgesi Adriyatik denize uzun sahil boyu ile çıktığı halde, Bosna Hersek sınırına yaklaşıldıkça sıradağların yavaş yavaş düzlüklerin yerine geçtiğini görebiliyoruz. Ülke bu yönden tabii olarak korunmuş bir yapı arz eder.¹

Gerek doğudan, gerek kuzeyden gelen Avrupalılar için Bosna yorucu bir bölge olagelmıştır. Bu yüzden kuzeyden gelen kabileler ikiye ayrılır: birisi Dalmaçya'ya gider, diğeri Sırbistan içlerine doğru ilerler. Büyük Sava nehrini aşıp Bosna'ya kuzeyden girenler ise ovalık bölge bittikten sonra fazla ilerleyemez. Aynı şey doğu ve batı yönleri için de geçerlidir. Bu durum beşeri, siyasi ve askeri hareketlenme anlamında çok işlek bir bölge olmasına rağmen, Bosna'nın dışarıdan çok fazla işgale uğramamasına

¹ Osman KARATAY, „Ortaçağ Bosna Devleti“, *Balkanlar El Kitabı*, Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s.152

yardımcı olmuştur. Dalmaçya’da yağmalanmaya son derece müsait açık kıyı kasabaları ve diğer taraftan Sırbistan’ın verimli ovaları istilacılar için çok daha cezbedici geliyordu.

Ancak, komşularla kıyaslandığında istilalara daha az uğrayan Bosna Hersek toprakları, diğer taraftan çok daha kalıcı bir ize sahip oluyordu. Daha düzlük bölgelerde kökünden yok edilmeye veya başka yerlere sürülmeye maruz kalabilecek halklar için dağlık bölgeler bir sığınak görevi görmekteydi. Bu da Bosna Hersek topraklarında çeşitli ırk türlerinin akmasına ve de burada kök salmasına müsait bir ortamın oluşmasını mümkün kılıyordu.² Tarihin en erken dönemlerinden gelen bu ırksal çeşitliliğe ortam uygunluğu, günümüz Bosna Hersek’te görülen çeşitliliğe bir nevi zemin hazırlamakta bulunuyordu.

Dilsel ve kültürel özellikleriyle birlikte bin yılı aşan bir tarih birikimini gözler önünde bulundurduğumuz zaman, günümüzde Bosna Hersek’i oluşturan nüfusu gerçekten de Slav olarak adlandırabileceğimiz sonucuna varmaktayız. Bu sebeple Slavların Balkanlara gelişi, yazılan her Bosna tarihinin doğal bir başlangıç noktasıdır. Ancak, hiç bir başlangıç noktası tarihte mutlak olarak kabul edilemez; Slavların Bosna’ya adım attıklarında o topraklarda buldukları ve daha sonra kendi içlerine kattıkları halkların varlığı göz ardı edilemez.

Bosna Hersek topraklarında yaşadığı bilinen en eski halk Hint – Avrupa kökeni bulunan İliryalılardır.³ İliryalıların yaşayış biçimi, toplumsal yapı ve dinlerine dair elimizde hiç bir ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Yunan coğrafyacısı Strabo’nun kısa bir yorumu özellikle ilgi çekicidir. İliryalılar arasında vücutlarına dövme yapmanın yaygın olduğunu söyleyen Strabo, Bosna’da İlirya mezarlarında bulunan dövme iğnelerine dikkat çekmiş oldu. Noel Malcolm bu tespiti şöyle yorumlamaktadır: “Tarihin hiç bir döneminde ya da Slav topraklarının hiç bir kesiminde dövme yapımı bir Slav geleneği olarak bilinmemektedir; ancak bu gelenek Bosna’daki Katolikler ile Kuzey Arnavutluk’taki Müslümanlar ve Katolikler arasında yaşatılarak içinde

² Noel MALCOLM, Bosna, Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s.30

³ Noel MALCOLM, A.g.e; s.31

bulduğumuz yüzyıla kadar gelmiştir”.⁴ Kökleri İliıya kavimlerine kadar geçmişe uzanan bu uygulama, Bosna’daki kültürel devamlılığının çarpıcı örneklerindendir.

Ancak, günümüz Bosna Hersek nüfusunu oluşturan Boşnak, Sırp ve Hırvat milletlerinin İliıyalılar olduklarını savunmak zorlama bir tez olurdu. Bu tezi savunanlar, tarihçilerden ziyade propagandasına malzeme arayan, tarihsel konuları emellerine alet eden siyasetçilerdir.

Sadece İliıyalılar değil, hiç bir halk kendinden sonra gelecek nesillerin benimseyeceği bir kuram geliştirmeyi başaramamıştır. İliıyalılardan sonra gelen Gotlar için de bu geçerlidir.

Gotlar, III. yüzyıl Roma devrindeki Balkanlara akınlarda bulunmaya başlamış, IV. yüzyılda ise Roma ordularını büyük çapta bozguna uğratmayı başarmıştır. V. yüzyılda günümüz Sırbistan sınırları içerisinde Singidunum kalesini fethettikten hemen sonra İtalya ve Dalmaçya’da kurmuş oldukları krallık topraklarına çekilmişlerdir. VI. yüzyıl başlarında ise İmparator Jüstinyen tarafından bu bölgeden tamamen sürülmüşlerdir. Geride kalan Gotlar ise hızla yerel halkın içine katıldı. Günümüze ulaşan herhangi bir kültürel izinden bahsetmek mümkün değildir.⁵

Bazı Boşnak ve Hırvatların, Gotları gerçek ataları olarak savunmaları, günlük siyaseti uğruna kullanılan malzeme olarak ele alınmalıdır diye düşünüyoruz. Gotlar ile yapılan bu özdeşleşme, Got – Slavların Avrupa tarihindeki en etkin ve en güçlü ırk olarak gösterildiği bir çeşit panslavizm ideolojisinin bir parçası olarak, çevredeki diğer milletlerden kendini farklı ve üstün göstermek için kullanılmaktadır. Bunun açık örneği, 1942 yılında faşist Hırvat devletinden kendi ülkelerine özerklik tanınması için bir grup Bosnalı Müslümanların Hitler’e gönderdiği mektupta görülmektedir. Hitler’e, ırksal açıdan Slav komşularından üstün oldukları iddiasını içeren bu *Memorandum*’da, şöyle denilmektedir: “İrk ve kan olarak Slav değiliz; bizler Got kökenliyiz. Biz Bosnalılar, bir German kavmi olarak III. yüzyılda güneye doğru inerek Balkanlara geldik.”⁶

⁴ Noel MALCOLM, A.g.e; s.33

⁵ Noel MALCOLM, A.g.e; s.34

⁶ Noel MALCOLM, A.g.e; s.35

Genelde Balkanlar, özel olarak ise Bosna Hersek hakkında yapılan tarih araştırmalarının bilimsellikten uzak olduğunu söylersek yanılmış olmayız. Tarafsızlık gerektiren bilimsel araştırmalara nazaren milliyet ve din eksenli yorumların, yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunu oluşturduğunu görmekteyiz. Bu yüzden birbirine komşu olan bölgelerde, hatta komşu olan okullarda bile, öğretilen tarih konularının farklılığı ve çeşitli dnamlere atfedilen yorumların sübjektif bakış açısıyla oluşturulup tarih adı altında sunulması Bosna Hersek'in kaçınılmaz bir kaderi olarak görülmektedir.

VI. yüzyılda Balkanlara iki yeni halk adım attı: Kafkasya kuzeyinde kalan bölgeden gelen bir Türk kavmi olan Avarlar ve Slavlar. Avarlar sayıca az olmalarına rağmen, üstün askeri becerileri ile bu ilişkide üstünlük sağlayan taraftı. Bu Türk kavminin VII. yüzyılda Bizans, Hırvat ve Bulgar orduları tarafından en sonunda Balkanlardan tamamen sürdürülmüş olduğu görüş üzerine tarihçiler arasında ittifak bulunmaktadır. Ancak, Avarlara ait olduğu tespit edilen uzun süreli yerleşim alanlarının bulunması, günümüz isimlerinde bile varlığını koruyan Avar sözcükleri (Avarlar için yerli dilde kullanılan Obri sözcüğünden Obrovac şehrin ismi), eski zamanlardan beri Hırvat hükümdarlarının nvanı olarak kullanılan Avar kökenli *ban* sözcüğünün tercih edilmesi gibi gerçekler, Avarların bu topraklarda inanılan aksine varlıklarını uzun dönem srdrebildiklerinin göstergelerinden sayılabilmektedir.⁷ özellikle VIII. yüzyılın sonlarında Avar gücünün yıkılmasıyla birlikte Avarların Slavlaşmaya başladıklarını düşünebiliriz; ancak bu sürecin hızlı işlediğini varsayamayız. Konstantinos Porphyrogenitus X. yüzyılın ortasında Dalmaçya'da bulunan Avarların varlıklarından bahsetmektedir.⁸

Söz konusu dönemden  yüz yıl sonra eser vermiş olan Bizans İmparatoru ve tarihçisi Konstantinos'a göre, o dönemde iki yeni Slav kavmi sahneye çıkmış oldu: Hırvatlar ve Sırlar. Konstantinos Porphyrogenitus'a göre, Hırvatlar, Avar tehdidine karşı koymak üzere dönemin Bizans İmparatoru tarafından Balkanlara ağırılmış, Sırlar ise Avarlarla savaşmak üzere görevlendirilirken Hırvatlarla birlikte oldular.⁹ Balkanlara gelişlerine bakılacak olursa, Hırvatlarla Sırların aynı dönemde ortaya çıkmış olduklarını söylemek mümkündür.

⁷ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 36

⁸ Osman KARATAY, A.g.e; s. 153

⁹ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 37

Sırp ve Hırvat kavimlerinin Balkanlardaki varlığı İran'dan gelen göçlerin sonucu olarak kabul edilmesi, tarihçiler arasında en çok rağbet görmüş görüştür. Buraya yerleşen İran kavimlerinin çok geçmeden *župa* denilen küçük devletleri kurmayı başardıkları görülmektedir.¹⁰

Sırlar ve Hırvatlar, çok eski zamanlardan beri, birbirinden ayrı fakat birbiriyle yakından bağlantılı şekilde varlıklarını sürdürmüş, yan yana yaşayıp birlikte göç etmiş ve her ikisi de bünyesinde bir çeşit İran unsuru bulundurmıştır. Bunun yanı sıra, Sırlar ve Hırvatlar Balkanlara vardıklarında kendi nüfuslarından sayıca daha fazla olan büyük bir Slav nüfusu çoktan bu topraklara yerleşmiş bulunmaktaydı. Slavların bu temel yapısını, ataları esas olarak İliryahılar, Keltler, Romalılar, Gotlar, Alanlar, Hunlar ve Avarlar olan bir halktan geriye kalanları mutlaka içinde eritmiş olmaları gerçeği, birbirinden ayrı etnik alt gruplarını bölemez hale getirdiğini söylemek mümkündür.

Bizans hükümdarları, VII. yüzyıla kadar erken bir dönemde, o tarihte hala Bizans yönetimi altında bulunan bir avuç Dalmaçya kıyı kasabasından toplanan Latin rahipleri kullanarak, Hırvatları Hristiyanlaştırma girişimlerinde bulundu. Ancak, Hırvatların Hristiyanlaşması IX. yüzyıla denk gelmektedir. Hristiyanlaştırma faaliyetleri, IX. yüzyılın sonları ve X. yüzyılın başlarında ise muhtemelen kıyı kesimlerinden Bosna Hersek topraklarına sıçramıştır.¹¹

VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Batı Balkanların siyasi tarihi, birbirini izleyen fetihler ve sürekli değişen ittifakları nedeniyle birbirinden kopuk ve karışıktır. Balkanlarda en eski yerleşik güç olan Bizans İmparatorluğu'nun, bu topraklar üzerindeki doğrudan denetimi çok az olsa da zaman zaman otoritesinin tanınmasını sağlamayı başarıyordu. Ancak, Bosna'nın kuzey ve kuzeybatısının büyük bölümü ile birlikte Hırvatistan'ın kuzeyinde yer alan toprakları IX. yüzyılı başlarında Franklar tarafından ele geçirildi.¹² Büyük ihtimalle işte bu dönemde, Bosna ve Hırvatistan'daki eski kabile sistemi batı Avrupa'nın feodal sistemine dönüştürülmeye başlamıştır.

¹⁰ Robert DONIA, John FINE, Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed, Hurst and Company, London, 1994, s. 14

¹¹ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 40

¹² Noel MALCOLM, A.g.e; s. 40

Bir sonraki yüzyılda Bosna Hersek toprakları, IX. yüzyılda kurulan Sırp Prenslığı ile Hırvat yönetimi tarafından yönetiliyordu. 1109 yılında Bulgar Celladı olarak tanınan Bizans İmparatoru II Basileios'un hükümdarlığı ile Sırp ve Hırvat hükümdarlarına Bizans egemenliği zorla kabul ettirilerek, XI. yüzyılda Bosna toprakları zaman zaman bir Hırvat yönetici tarafından, kimi zaman da daha doğuda olan ve Bizans denetiminin doğrudan etkisi altında kalan Sırp yöneticiler tarafından yönetilmekteydi.¹³

XI. yüzyılın sonlarına doğru, Sırpların siyasi hırslarının daha doğuya kaymakla, Hırvatların ise Macar egemenliği altına girmekle, Bosna rahat nefes almış oldu. Macar egemenliği 1102 yılında Bosna'ya doğru yayılsa da Bosna'nın daha ücra ve erişilmesi zor bir bölge olması sebebiyle otoritesinin giderek bağımsız hale gelen bir ban tarafından yönetilmeye devam ediyordu.

¹³ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 42

B- Ortaçağ Bosna Devleti

Kısa bir süreliğine Bizans yönetimine giren Bosna, 1180 yılından itibaren artık neredeyse bütünüyle Macar denetiminden çıkmış, ne Bizans İmparatorluğu ne de Hırvatistan'ın yönetimi altında olduğu için, tarihinde ilk kez neredeyse bağımsız bir ülke olarak var olma fırsatını elde etti.

1180'lu yıllarda eser veren tarihçi Kinnamos kaleminden, Bosna şöyle tarif edilmiştir: “Bosna, Sırların büyük *županına* itaat etmez; burası kendi gelenekleri ve hükümeti ile yaşayan bir ulustur.”¹⁴ Aynı eserde Bosna'yla Sırbistan arasındaki sınırın Drina nehri olduğunu belirten Kinnamos, bu çizginin sonraki tarih boyunca Bosna'nın doğu sınırı olarak kalması, önemli bir bilgi teşkil etmektedir.

Özellikle X. yüzyılın ortalarında ve XI. yüzyılın sonlarında Sırp yönetimi altında Bosna'nın bulunması nedeniyle “Sırbistan'ın bir parçası olduğu” fikrine kapılmak yersiz ve yanlış olur. O tarihlerde Bosna'nın dahil olduğu Sırp krallıkları bugün Sırbistan olarak tanımladığımız toprakların büyük bölümünü kapsamıyordu. Sırlara nazaren, Bosna ahalinin daha çok Hırvatistan – Macaristan'ın kültürel ve politik alanına giderek uyum sağlaması, gözden kaçırılmaması gereken bir başka gerçektir.¹⁵ Hatta XI. yüzyılında Roma ve Konstantinopolis'in ayrılmasından sonra Bosna Piskoposluğu'nun bir Roma Katolik piskoposluğu olarak devam etmesi, dinsel örgütlenme açısından da Bosnalıların Hırvatlara daha yakın oldukları açıkça görülmektedir. Sırp yöneticileri arasında hiç rastlanılmayan ve Hıvatlarda görülen *ban* unvanının Bosna yöneticileri tarafından kullanılması ise politik açıdan yine Sırlardan çok Hıvatlara yakın olduklarını göstermektedir.

Bosnalılar, dinsel ve siyasi tarihleri söz konusu olduğunda o dönemde genellikle Hıvatlara daha yakındı. Ancak günümüz Hırvat kimliği anlayışını, söz konusu dönemde yaşamış olan birine kriter olarak almak tarihsel bir çelişki olacaktır.

¹⁴ Işın DEMİRKENT, Ioannes Kinnamos'un Historiası, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.81

¹⁵ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 44

Daha sonraki dönemde özellikle Osmanlılarla Bosnalıların dinsel ve siyasi benzerlikleri göz önüne alacak olursak, bu benzerliklerden yola çıkarak Bosnalıların aslında Türk olduğunu iddia etmek ne kadar yersiz ve yanlış ise Bosnalıların Hırvat olduklarını iddia etmek de en az o kadar yersiz ve yanlıştır.

Kulin Ban ile başlayan yeni dönemde, yirmi dört senelik bir barış süreci içinde refah dönemi başlamış oldu. Dubrovnik ile imzalanan ticari anlaşma, Bosna'nın doğum belgesi olarak anılmaktadır. Hum bölgesi (günümüz Hersek sınırlarına yakın bir bölge kapsamaktaydı) Ortodoks iken Bosna resmi olarak Katolik kilisesine bağlıydı.¹⁶ Ancak, bu dönemde geniş kitlelerde görülmeye başlayan Bogomilizm inancı, Hristiyanlığın bir mezhebi olarak kabul edilmesine rağmen, hem Ortodoks hem de Katolik kilisesini rahatsız etmeye başlamıştı. Bogomilizm öğretileri diğer kiliselerden farklı bir Bosna kilisesini meydana getiriyordu.

IX. yüzyıldan beri Balkanlarda görülen ve İran asıllı olduğu düşünülen bu inanç öğretileri, yönetiminin son yıllarına kadar Kulin Ban ve önde gelen Bosnalılar tarafından benimsenmeye devam edilmiştir. Papa İnnocent II'ye şikayet edilen Bosnalılar, inançları sebebiyle Haçlı baskılarına maruz kalmaya başladı. Papa'ya haber gönderen Kulin Ban kendisinin Katolik olduğunu ilan etmiş olsa da Bogomilizm artık Bosna'nın her tarafına yayılmış bulunuyordu.¹⁷

Kulin Ban'dan sonra tahta geçen Stjepan Kotromanić de Roma'dan gelen baskılara maruz kalmaya devam etmiştir. Ancak, aynı dönemde Sırp kilisesinin Roma'dan kesin olarak kopuşu ile Macarların dikkatleri Sırlara yöneltilmiş durumdaydı; Bosnalı Bogomillere uygulanan baskılar hafifleyerek rahat nefes aldirmaya başladı.

1300'lü yıllarda Bosna topraklarını ikiye katlayarak genişleten Stjepan Kotromanić, tarihinde ilk kez Bosna ve Hersek topraklarından tek bir siyasi varlık oluşturmayı başarmış oldu.¹⁸ Bu genişlemenin en önemli toplumsal sonucu ise yüzyıllar boyunca Sırbistan'a bağlı olan Hersek'in alınmasıyla, Doğu Hersek'te biriken Ortodoks nüfusunun Bosna idaresine girmesi oldu. Böylece Bosna Ortodokslukla da tanışmış

¹⁶ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 47

¹⁷ Osman KARATAY, A.g.e; s. 155

¹⁸ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 50

oldu. Ancak, bölgenin orta kesimlerinde Bogomilizm son derece güçlü kalmaya devam etmiştir. Stjepan Kotromanić'in döneminde basılan paralar, ilk Bosna parası olarak tarihte yer aldı.¹⁹

Kulin Ban ve Stjepan Kotromanić'ten sonra gelen Tvrtko, zikredilen iki halefi ile birlikte Ortaçağ Bosna'nın en başarılı yöneticileri olarak tarihe geçti. XIV. yüzyılın sonlarında tarih sahnesine çıkan Tvrtko, Hırvatistan'dan Dalmaçya kıyı sahilleriyle Bosna'nın kuzeyinde kalan Slavonya bölgesini Bosna'ya bağlamayı başardı.

Papalığın da kışkırtmasıyla Macar Kralı Lajos hem Katolikliği tanımayan Sırlara, hem de heretik ilan edilen Boşnaklara karşı bir Haçlı seferi hazırladı. İki ordu halinde Bosna'ya giren Macar orduları, Bosna Kralı Tvrtko tarafından 1363 yılında Yayçe kalesi önlerinde öyle bir hezimete uğratıldı ki o güne kadar yenilgi yüzü görmemiş Lajos'un komutasındaki ordu içinde yaşanan kargaşada devlet mührü bile kayboldu.²⁰

Doğuya yönelen Tvrtko, Sırbistan'ın kalbi olan Sancak bölgesini, daha sonra ise Bosna'nın güneyinde yer alan bugünkü Karadağ'ın yaklaşık tamamını ele geçirmiş. Tvrtko'nun güçleri 1386'da Bosna'ya yönelik başlayan Osmanlı akıncılarının da öfkelenmesiyle 1389 yılında Sırp Prensi Lazar'ın yanında Kosova savaşına katılmışlarsa da savaşın akibetini görüp ciddi bir çatışmaya katılmadan çekilip döndükleri belirtilmektedir. Tvrtko 1391 yılında, I Murat hariç tutulursa, Balkanların en güçlü hükümdarı olarak vefat ederken, kendisi aynı zamanda Bosna tarihinin en büyük yöneticisi olarak kabul edilmektedir.²¹

Tvrtko döneminden sonra Bosna tekrar iç çekişmelere sahne oldu. 1407 yılında Papalık tarafından yapılan çağrıda bütün Hristiyanlardan Bosna'daki "imansızlarla" savaşan Macar Kralı Sigismund'a yardım etmesi isteniyordu. Böylece Leh ve Macarlardan oluşan çok büyük bir Haçlı ordusu toplanarak Bosna'ya yürüdü. 1408

¹⁹ Osman KARATAY, A.g.e; s. 158

²⁰ Osman KARATAY, A.g.e; s. 159

²¹ Osman KARATAY, A.g.e; s. 159

yılında Modriça yakınlarında gerçekleşen savaşta Bosna ordusu büyük felakete uğratılmıştı.²²

Osmanlıların Balkanlarda ilerlemesiyle Bosna Hersek topraklarında artık yeni dengeler oluşmaya başladı. Hersek bölgesinde ilerleyen Osmanlılara karşın, Türkler'den korunmak üzere Bosna Kralı Stjepan Tomašević Katolik olduğunu ilan ederek, Katolik dünyasından destek almayı umdu. Ancak, Papalık bunu yeterli görmeyerek, tüm halkından Bogomilizmi terk etmesini istedi.²³ Baskılar arttıkça Bogomiller Hersek nezdinde koruyucu buldu. Bu da aynı zamanda Türk himayesi demekti.

Katoliklerden destek alma amacıyla kendi halkına savaş açan Kral, 1453 yılına kadar saldırılara devam etti. Osmanlıların İstanbul'u almasıyla, bu koşullar altında sıranın Bosna'ya gelmesi sadece zaman meselesiydi.

1462. yılında Macar kışkırtmasıyla Osmanlı'ya vergisini göndermeyen Stjepan Tomašević, Fatih'in Bosna fethini daha fazla ertelemesini önledi. Ertesi yıl, başında Mehmet Fatih'in bulunduğu ordu Üsküp'ten hareket etti ve sekiz gün içinde yetmiş tane Bosna kalesini fethetti.²⁴ Sonuçta, 1463 yılı itibarıyla Bosna tamamen ortadan kalkmıştır. Bosna topraklarında artık Katoliklik, Ortodoksluk ve Bogomilizm'in yanı sıra etkin bir din olarak Osmanlılarla birlikte gelen İslam olmuştu.

²² Osman KARATAY, A.g.e; s. 161

²³ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 59

²⁴ Osman KARATAY, A.g.e; s. 163

C- Osmanlı Döneminde Bosna Hersek

1299 yılında Söğüt'te kurulan Osmanlı Beyliği, neredeyse hep batıya çevirerek gelişme göstermesiyle Balkanlar'a kadar gelmiştir. Balkanlar'a geçişi üzerinde karşılaşmış oldukları Bizans İmparatorluğu, ömrünün son dönemlerini yaşadığı için daha da batıya açılmak pek de zor olmamıştır.

1371 yılında Çirmen'de Makedonya Sırp Prensleri ve Bizans'a karşı kazandığı zafer ile Osmanlılar'ın Balkanlar'da üstünlük sağladıklarını söylemek mümkündür. Bu tarihlerde Balkanlar'da artık yeni bir İmparatorluk, yüzyıllar sonra halen izleri silinmeyecek ve varlığı hissedilecek kadar köklerini salmış bulunmaktaydı.

Osmanlılar'ın 1386 yılında Bosna üzerine başlattığı akınları, Sırp ve Bosna krallarını ittifaka sürükledi. Bu ittifaklar 1389 yılında Kosova savaşında kendini göstererek, Sırp Knezi Lazar'ın komutasındaki Bosna askerlerinin savaşa katılmalarını sağlamıştı. Sırp Knezliği Osmanlı hakimiyeti altına girdiği bu dönemde, Bosna kralı Tvrtko batıya dönerek Hırvatistan ve Dalmaçya'yı kendi topraklarına katmayı başarmıştır.

Ancak, Tvrtko'nun 1391'de ölmesi ve Hırvatistan ve Dalmaçya'nın Macar kralları tarafından zaptedilmesi ile Bosna Krallığı'nın bu genişleme ve yükselişinin önü kesilmiş oldu. Tvrtko'nun zamanında başlayan merkezileşme yönelimi durma noktasına gelmiş, prensler arasında ise ihtilaflar baş göstermeye başladı.²⁵

Yaşanan bu iç kargaşalar, XIV. yüzyılın başlarında Vrhbosna (sonrakı adı Sarajevo / Saraybosna) civarında ve Doğu Bosna'nın bazı yerlerinde Osmanlı akıncı kollarının görülmeye başlandığı döneme denk gelmektedir. Bölgede bir hareket üssü

²⁵ Bosna- Hersek ile ilgili Arşiv Belgeleri, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992, s. 5

meydana getiren Paşa Yiğit Bey zamanında Bosna'ya önemli akınlar gerçekleştirilmiş, 1428 – 1429 yılları arasında Osmanlılar tarafından haraca bağlanmıştır.²⁶

İstanbul'un fethiyle Bizans İmparatorluğu'nun sonunu getiren Osmanlılar, Avrupa'da büyük tesirler uyandırarak Papa'nın önderliğinde Osmanlılar'ı Balkanlar'dan atmak için bir Haçlı seferi hazırlığına başlanmıştı. Bosna Krallığı ve Hersek Dükalığı da bu hazırlıklara katılmıştı.²⁷

Bununla birlikte, Bosna kralı Stjepan Tomašević'in Arnavutluk'taki Osmanlı'ya karşı ayaklanan İskender Bey'e yardımcı olması ve düzenli olarak gönderdiği elli bin düka tutarındaki haracı kesmesi, Fatih Sultan Mehmet'in ordusunun gelişini hızlandırmış oldu. Macar Kralı Matiya ile ters düşen Stjepan Tomašević, bu zor zamanlarda Macarları ve haçlıları kendi tarafa çekmek için birkaç kaleden vazgeçerek onları Macarlar'a teslim etmek zorunda kaldı. Diğer taraftan, Bosna'nın stratejik konumu açısından Venedik seferleri için arz ettiği önemi tartışılmazdı.²⁸ Nihayet, 1463 yılında 150 bin kişilik orduyla açılan seferle Bosna'nın pay-ı tahtı olan Yayçe şehri Osmanlılar'ın eline geçti.²⁹ Tekrar el değiştiren Yayçe şehrinin 1528 yılındaki düşmesiyle Bosna Krallığı tarih sahnesinden tamamen silinmiş oldu.³⁰

Bosna Franseskilerin temsilcisi Zvizdović, Bosna'da ilerleme kaydeden Mehmet Fatih'in karşısına çıkarak, Hristiyanlar'ın Bosna'yı terkettikleri takdirde halk olmadan Bosna'nın boş bir arazi olacağını dile getirmiş oldu. Mehmet Fatih'in kendilerine yönelik politikasının ne olacağını da sormuştu.³¹ Bunun üzerine, hiç kimsenin dinine karışmayacağına dair söz verdiği Ahitname isimli ferman yayınlayan Mehmet Fatih, o zamana dek Bosna topraklarında dinler arası ilişkilerde görülmemiş bir uygulamaya imza atmış oldu:

„Ben Fatih Sultan Mehmet Han. Dünyaya ilan ediyorum ki, bu padişah fermanı verilen Bosnalı Fransiskanlar himayem altındadır ve emrediyorum: Hiç kimse ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin ve zarar vermesin.

²⁶ A.g.e; s. 7

²⁷ Mustafa Necati ÖZFATURA, Ah Bosna, Adım Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 15

²⁸ Bosna- Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, s. 7

²⁹ Vedat BIŠČEVIĆ, Bosanski Namjesnici Osmanskog Doba, Connectum, Sarajevo, 2006, s.18

³⁰ Tanıl BORA, Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası: Bosna Hersek, Birikim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 22

³¹ Vedat BIŠČEVIĆ, A.g.e; s. 19

İmparatorluğumuzda huzur içinde yaşasınlar. Ve bu göçmen durumuna düşen insanlar, özgür ve güvenlik içinde yaşasınlar. İmparatorluğumuzdaki tüm memleketlere dönüp korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler. Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkarlarımdan, ne imparatorluk vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmasın, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelerden devlete birisini getirirse, onlar da aynı haklara sahiptir. Bu padişah fermanını ilan ederek burada, yerlerin, göklerin yaratıcısı ve efendisi Allah, Allah'ın büyük elçisi aziz Peygamberimiz Muhammed (S.A.V) ve yüz yirmi dört bin peygamber ile kuşandığım kılıç adına yemin ediyorum ki, emrime uyarak bana sadık kaldıkları sürece tebaamdan hiç kimse bu fermanda yazanların aksini yapmayacaktır.³²

Osmanlı fethi sıradan bir yayılma hareketinin ötesinde, bölgenin çehresini değiştirerek bugüne kadar gelen sosyal ve siyasal yapının oluşmasına neden oldu. IX. yüzyıldan itibaren Katolik ve Ortodoks dünyalarının baskılarından bunalan Bosna halkı, her iki mezhebi de benimsemeyerek Bogomilizm'e meyletmıştır. Osmanlı fethi ile bu üçlemeye İslamiyet'in de dahil olmasıyla, ilerleyen tarihlerde Bogomilizm'in tamamen ortadan kaybolarak yerini İslam'a bıraktığı görülmektedir. Ayrıca, Hristiyanlık mezhebi olmasına rağmen, Bogomilizm'in inançları İslam inançlarına gösterdikleri benzerlikler bu kitlesel dönüşümünü kolaylaştırmış bulunuyordu. Bosna kilisesi ve Bogomillerin inanç öğretileriyle alakalı araştırmamız, tezimizin ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Hem Osmanlı, hem de Bosnalılar açısından bu dönemi daha iyi kavramımıza ışık tutacak mahiyetinde, Bosnalı Ömer Efendi'nin 1736 yılında kaleme aldığı *Tarih-i Bosna der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa* adlı vakayinamesinin bir bölümünü burada paylaşmayı uygun bulduk:

“Bosna Eyaleti Osmanlı ülkesinin o yönde sağlam bir seddi ve Rumeli yöresinin kilidi olarak kabul edilirdi. Toprak bakımından geniş olmamakla birlikte, sözgelışı Mısır ve Şam eyaletleri gibi ayrı bir ülke sayılsa yeri idi. Başları göğe

³² Bosna- Hersek ile ilgili Arşiv Belgeleri, s. 10

yükselen dağlarından her biri düşman gözüne dikendir. Sözü edilen memleket, kafirler diyarına yakın ve bitişik olması sebebiyle Nemçe (Avusturya), Macar, Sır, Hırvat ve Venedik gibi düzenbaz, güçlü, ateş saçan top ve tüfeğe sahip, askeri kalabalık, çetin savaşçı, hileci düşmanlar ile bunlar gibi hiyanet ve ayaklanma alışkanlığı olan kavgacı dağ kabileleri, baş eğmeyen isyancı kavimlerle çepeçevre edilmiştir. Osmanlı Devleti hakkında kötü düşünen düşmanlar her zaman fırsat kollayıp zarar vermek için bahane ararlardı.”³³

Bosnalı Müslümanlarıyla birlikte, Sancak, Karadağ ve kısmen Kosova’daki Müslümanlara, Osmanlı döneminde Boşnak denilmiştir. Yirmi Boşnak, Osmanlı Devleti’nde başvezirlik yapmıştı.³⁴ 1544 – 1612 döneminde başvezirlerin hep Boşnak olması göz önünde bulundurulursa, Bosna ve Boşnaklar’ın Osmanlı’da arz ettiği konumunun ne denli önem taşıdığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Savaş kabiliyetleri, Macarları iyi tanımaları ve Papalığa karşı derin bir kin beslemeleri nedeniyle Macaristan ile yapılan savaşlarda, Boşnaklar etkin bir rol oynamışlar. Ayrıca, Müslüman olan Boşnaklar her zaman Osmanlı Devleti’nin kuzeybatı sınırını yalnız başlarına müdafaa ettikleri, Osmanlı hakimiyeti devam ettiği müddetçe sadakat ve fedakarlıkla vilayet makamına tabi kaldıklarını söylemek isabetli olur. Hiç şüphesiz, Bosna, Osmanlı Devleti’nin bir kalesi olmuştur.³⁵

Rumeli beylerbeyliğine bağlı olan Bosna sancağı, başlangıçta askeri maksatlı önemli bir idari bölge vasfını taşıyordu. Stratejik ve askeri önemi açısından Bosna’nın konumu Osmanlı Devleti içerisinde güçlenmesine sebep oluyordu. Sokollu ailesine mensup Ferhat Bey’in Sancak beyliği döneminde Bosna bir eyalet haline getirildi. Daha sonraları Bosna paşalığı adı altında şöhret kazanan eyalet, ilk teşkili sırasında Bosna, Hersek, Klis, Pojega, Orhoviçe, Krka ve Zvornik sancaklarından meydana geliyordu. XVII. yüzyılda, ulaşılan en geniş sınırlar ise; kuzeyde Drava nehri, güneyde bazı

³³ Ömer BOSNAVİ, Tarih-i Bosna Der Zaman-i Hekimoğlu Ali Paşa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s.121

³⁴ Tanıl BORA, A.g.e; s.23

³⁵ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 10

Dalmaçya şehirleri hariç Adriyatik denizi, doğuda Drina nehri, güneydoğuda İbre nehri ve batıda Lika'nın biraz ilerisine kadar uzanmaktaydı.³⁶

1463 – 1550 yılları arasında Bosna'nın ilk merkezi, o zaman bin civarında nüfuslu küçük bir kasaba olan Saraybosna idi. Osmanlı vakayinamelerinde “Saray” diye anılan bu kasabanın bin civarında olan nüfusu, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yirmi bini geçti. Bu yüzyılda Batı Balkanlar'ın ticaret merkezi olan Saraybosna, Edirne, Selanik, Atina ve Niğbolu ile beraber Balkanlar'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.³⁷ Yapılan bazı araştırmaların işaret ettiği üzere, Saraybosna'nın bu dönemlerde kırk binlik nüfusu ile Balkanlar'ın batı kesimindeki en büyük ticari merkezi olarak görülüyordu.³⁸ 1550'de merkez Travnik'e naklonulmakla birlikte, 1583'te Bosna müstakil bir beylerbeylik olunca, yeni merkez Banja Luka kabul edildi. Ancak, 1584 yılında merkez tekrar Travnik'e nakledilmiştir.³⁹

XVII. yüzyıldan sonra Budin'in düşmesi ve 1697 yılında gerçekleştirilen son Nemçe Seferi'nin ardından, Avusturya karşısında uğranılan ve tarihlere Zenta Bozgunu diye geçen facia üzerine Balkanlar'da Osmanlı askeri gücü zayıflamaya başlamıştır. Bir ay sonra da Bosna Muhafızı Mehmet Paşa'nın ölümüyle askerlerin başsız kalması üzerine Avusturyalı ordu komutanı Prens Eugene de Savaye bir takım palangaları yıkıp yaktıktan sonra açık bir şehir olan Saraybosna'yı da 120 camisiyle beraber yakmış ve Osmanlı Devleti tarafından gönderilen yeni muhafızın yaklaştığını haber alınca alelacele geri çekilmiştir.⁴⁰

1718 yılında akdedilen Pasarofça Antlaşması ile Sava'nın güneyindeki arazinin Avusturya'ya bırakılmasıyla Bosna iyice Avusturya Devleti tarafından kuşatılmış oldu. Ancak, bir sonraki Osmanlı – Avusturya savaşında Bosna Valisi Hekimoğlu Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Banja Luka'da Avusturya'yı kesin bir yenilgiye uğratarak Pasarofça Antlaşması ile kaybettiği toprakları geri almayı başarmıştır.⁴¹

³⁶ Feridun Emecen, 'Bosna Eyaleti' T.D.V. İslam Ansiklopedisi, s. 296

³⁷ Tanıl BORA, A.g.e; s. 23

³⁸ Zafer GÖLEN, „Osmanlı İdaresinde Bosna Hersek“, **Balkanlar El Kitabı**, Vadi Yayınları, Ankara, s.372

³⁹ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 8

⁴⁰ Zafer GÖLEN, A.g.e; s.372

⁴¹ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 11

1774 yılında Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Bosna'yı doğrudan ilgilendiren bir madde olmazsa da Ruslara Ortodoksları himaye hakkının verilmesi ile bu tarihten sonra Bosna'nın sürekli karışıklık içinde olmasına yol açmıştır. Zira başta Sırp ve Karadağlılar olmak üzere bölgedeki Ortodokslar, Rusların kışkırtması ile ayaklanmaya başlamışlardır. Milliyetçi emellerinin tehdidinin yanında özellikle 1787 – 1791 yılları arasında süren Avusturya ve Rusların Osmanlılara karşı yaptıkları savaş doğrudan Bosna sınırlarını etkilemeyi başarmıştır. Bu yıllarda hüküm süren veba, bütün Rumeli toprakları ve İstanbul'da da etkili oldu. Venedik konsolosunun raporuna göre salgında sadece Saraybosna'da on altı bin kişi ölmüştür.⁴²

Venedik Cumhuriyeti'ne son veren Fransızlar, Dalmaçya'daki şehirlerde 25 okul ve kız talebe için 25 lise açmışlar, hatta bir üniversite dahi kurmuşlar. Bunun neticesi olarak bu bölgedeki Hırvatlar ile Hersek bölgesindeki Hırvatlar birleşip Büyük Hırvatistan İdeali'nin gerçekleşmesi emeline düşmüşlerdi. Ayrıca Napolyon, Dalmaçya'da Bosna'ya giden yolları tespit ettirerek Mostar ve Saraybosna gibi merkezlerde özel haber alma teşkilatı bile kurduymuştu. Napolyon Bonaparte'in niyeti isyanlar çıkararak Bosna'yı içten ele geçirmektir. Ancak Bosna kaptanları Napolyon'un bu istila niyetlerinin gerçekleşmesine engel olmuştur.⁴³

Bosnalılar, Napolyon'un muhtemel istilasına karşı memleketlerini savunmakla meşgul iken Sırbistan'da Kara Yorgi önderliğinde çıkan isyan daha büyük tehlike teşkil etmeye başlamıştı. Kara Yorgi'nin düşüncesi Bosna Hersek'teki Hristiyanları ihtilale katılmaları için ayaklandırmak ve Karadağ ile birleşip Büyük Sırbistan kurmaktır.⁴⁴ Osmanlı fethiyle batıdan gelen Katolik ile doğudan gelen Ortodoks baskıları azalarak Bosnalılara rahat bir nefes aldırılmıştı. Ancak bu dönemde Büyük Hırvatistan ile Büyük Sırbistan adı altında eski iki büyük tehlike tekrar gün yüzüne çıkmaya başlamıştı.

1812 yılında, Ruslarla yapılan savaşın bitmesiyle bu isyanların çoğu bastırılmış oldu. İsyan hareketleri sırasında Boşnaklar genel olarak Osmanlı Devleti tarafında yer alarak eyaletlerini savunmaktaydı.⁴⁵ Ancak Boşnaklarla Osmanlı Devleti arasında bu

⁴² Zafer GÖLEN, A.g.e; s. 373

⁴³ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 12

⁴⁴ Zafer GÖLEN, A.g.e; s. 374

⁴⁵ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 13

yakın ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin reform hareketleriyle yüzleştiği II Mahmut döneminde sarsılmış oldu.

İstanbul'da uygulanmaya konulan reformları bir Bosnalı seyyah olan Redziç'in gözünde "artık İstanbul'da sahici Türk kalmadığını, herkesin Frenk kıyafetleriyle gezdiğini"⁴⁶ olarak tasvir etmesi, Osmanlı'ya karşı isyan eden Boşnakların gerçek arka planını yansıtmaktadır. Ordu ile alakalı reform maddelerin uygulanmaya çalışılması büyük yankılar uyandırmıştır. Devletin merkezi otoritesini güçlendirmeye yönelik yeniçeriliğin kaldırılması, Bosna'nın özerkliğini tehlikeye atıyordu. Sınırdaki bulunan Bosna sürekli düşmanlarının tehdidi ile karşı karşıya bulunduğundan, ordu reformları çok hassas bir konu olmuştur.

Her iki tarafından yaklaşan Büyük Sırbistan ile Büyük Hırvatistan tehlikelerinin alevlendiği bu dönemde; orduyu yeniden düzenleme teşebbüsleri, 1831 yılında Hüseyin Kapetan Gradašćević'in önderliğinde Bosnalı Müslüman ayanın başını çektiği bir ayaklanmaya dönüşmüştür. 1832 yılında isyan bastırıldıktan sonra kaptanlık müessesesi ortadan kaldırılmıştır.⁴⁷

Kapetanlar bu dönemde devletin miri arazileri kendi çiftlikleri haline getirdiler. Toprakları işleyecek Sırların Bosna'ya gelmesiyle iş gücü sağlanmış oldu ve arazileri değeri yükselmiş oldu. Halil İnalçık, Sırlarla Boşnaklar arasında görülen düşmanlığın köklerini işte bu dönemde aramaktadır. İnalçık'a göre, köle – efendi yansıması ilişkiler sonradan kurulacak bütün ilişkilerde bir anlaşmazlık teşkil etmekteydi.⁴⁸

Kendilerine karşı yapılan zulmü ileri sürerek 1861 yılında Hristiyan yöneticileri Osmanlı'ya karşı yeni isyanlar başlatmıştır. Rusların tahrik etmesi ile Karadağ ve Hersek asilerinin birleşmesi amacını taşıyan bu olaylar, Ömer Paşa tarafından bastırılmıştır. Karadağ'a geçerek oradaki cephelerde de zaferler elde eden Ömer Paşa, bu gelişmelerden rahatsız olan Avrupa diplomasisinin araya girmesiyle İşkodra Antlaşması'nı imzalamak zorunda bırakıldı.⁴⁹

⁴⁶ Tanıl BORA, A.g.e; s. 26

⁴⁷ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 13

⁴⁸ Halil İNALCIK, Doğu Batı Makaleler II, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s. 59

⁴⁹ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 14

1875 yılında Hersek bölgesinde yer alan Nevesin kasabasında, Hristiyanlardan oluşan bir kaç yüz kişilik bir grup Karadağ'a geçerek Prens Nikola'ya Osmanlı vergilerinin ağırlığından ve jandarmanın yaptığı zulümlerden şikayetçi oldu. Bu durum İstanbul'daki Rus Elçisi İgnatiyef'e bildirilince, bu grubun cezalandırılmamak şartıyla geri dönmelerine izin verilmiştir. Bu olaylardan cesaret alan isyancılar, halkı teşvik ederek ayaklanmayı bütün Hersek bölgesine yaymayı başarmıştır. Bosna Valisi Müşir Derviş Paşa'nın geç müdahalesinden istifade eden isyancılar, bu süre zarfında askerleri öldürerek yol kesmeye ve de Müslümanları öldürmeye başlamışlardır.

Karadağ ile Rusya'nın müdahalesine sebebiyet vermemek için Bosna'ya gerekli takviye gücü göndermekten çekinen Sadrazam Esat Paşa, ancak bazı yerler isyancılar tarafından ele geçirilince 4.200 kişilik bir kuvvet göndermeyi uygun bulmuştur. Fakat Bosna Hersek'in coğrafi konumunun uygunsuzluğu, Sırbistan, Karadağ, Avusturya ve Rusya'dan sürekli olarak yardım gelmesi, ayrıca Hristiyanların, Müslüman – Türk zulmü altında kaldıkları şeklindeki görüşlerinin İngiltere ve Fransa'da yayılması Osmanlı Devleti'ni iyice güç durumda bırakmıştır. Devamlı dış destek bulan Hersek isyanı, Hersek sancağını kısa sürede Osmanlı Devleti ile yerli Hristiyanlar, Karadağlılar ve Sırlar arasındaki bir savaş meydanı durumuna getirmiştir.⁵⁰

Avusturya İmparatorunun isyanla yakın olarak ilgilenmesi, Rusya'nın tepkisine sebep olmuştur. Bu iki devletin çıkar çatışmasının daha fazla büyümemesi için Avrupalı devletler Berlin'de toplanarak Osmanlı Devleti'nin o ana kadarki ıslahat teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasından, daha sonraki ıslahatların yabancı devletlerin gözetiminde yapılması öngörüliyordu. Avusturya Başbakanının 31 Ocak 1876 tarihinde hazırladığı layiha Osmanlı Devleti'ne verildi. Bu layihanın içeriği şu şekildedir:

- Hristiyanlara tam bir din serbestliği
- Vergilerde düzenleme
- Kadastro ıslahatı
- Hristiyanlarla Müslümanlardan bir meclis teşkili
- Vergi gelirlerinin sadece mahalli ihtiyaçlar için kullanılması.

⁵⁰ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s.19

Bu layiha Osmanlı Devleti tarafından kabul edilince, daha fazlasının koparılabilceği ümidiyle Osmanlı askerlerinin bölgeden çekilmesi ilave edilmiştir.⁵¹

İsyan daha sonra Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ve Karadağ ile savaşa girmesiyle devam etmiştir. Osmanlı Devleti savaşta başarı kazanmasına rağmen, bir süre sonra Rusya'nın 31 Ekim 1876 tarihinde verdiği ültimatoma ile mütareke imzalamak zorunda kalmıştır.

Bosna Hersek ve Bulgaristan meselelerinde ıslahat yapılması için Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Macaristan, Almanya ve İtalya devletleri tarafından hazırlanan Londra Protokolünün (31 Mart 1876) Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi üzerine 19 Nisan 1877'de Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. 31 Ocak 1878 tarihinde, Edirne'de yapılan mütarekenin ardından Ayestefanos Antlaşması imzalanmıştır (3 Mart 1878). Bu antlaşmaya göre Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazanmış, Bulgaristan ise Osmanlı hakimiyetinde muhtar bir prenslik haline getirilmiştir. Ayrıca, Bosna Hersek'teki halktan vergi bakayası istenmeyecek ve 1880 yılına kadar olan vergiler de zarar görmüş kimselerin zararlarını tazmine sarfedilecekti. Bu tarihten sonra verilecek vergiler hakkındaki karar ise Rusya ve Avusturya tarafından getirilecek.

Bu antlaşmayla Rusya etkisinin Balkanlarda iyice yayılması diğer Avrupa devletlerini rahatsız etmeye başlamıştı. Bu yayılmacılığı engellemek üzere 13 Temmuz 1878 tarihinde, Berlin'de bir kongre toplamaya karar vermişler. Kongre Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'te asayişini sağlayamadığından dolayı bu durumun Avusturya – Macaristan Devleti'ni rahatsız ettiği belirtilmiş ve bunun üzerine İngiltere, Bosna Hersek'in Avusturya – Macaristan tarafından işgal edilmesini önermişti.⁵²

İlginçtir ki Rusya da bu işgali onaylamıştır. Osmanlı Devleti bu kararı şiddetle reddetmişse de, şöyle bir cevapla karşılaşmışlardır: “Kongre teşkilinden maksat Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini savunmak olmayıp, Avrupa'nın menfaatlerini korumaktır. Kongre Osmanlı Devleti'ne Makedonya ve Bulgaristan'ı iade ettiğinden dolayı Osmanlı Devleti'nin şikayete hakkı yoktur.” Sonuç olarak Avusturya'nın belirsiz bir süre için

⁵¹ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 20

⁵² Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 22

Bosna Hersek'i işgal etmesine ve Yenipazar'da da asker bulundurmasına karar verilmiştir. Ancak daha sonra Yenipazar yönetimi Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.⁵³

Alınan bu kararlara, Boşnaklar şiddetle karşı çıkarak sırasıyla Mostar ve Saraybosna'da direnişler göstermişlerdir. Fakat, işgal 29 Temmuz 1878'de başlayıp 28 Ekim 1878'e kadar tamamlanmıştır.⁵⁴

Osmanlı Devleti ile Avusturya – Macaristan arasında çeşitli müzakerelerden sonra, işgalin geçici olacağı, halkın din ve ibadet özgürlüğüne karışılmayacağı, Osmanlı parasının kullanılmasına devam edileceği gibi konular üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Fakat bu anlaşma hiç bir önem taşımamıştır. Bosna Hersek'in geçici işgali ilhaka giden yolda önemli bir adım olmuştur.

⁵³ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 22

⁵⁴ Fahriye EMGİLİ, Avusturya – Macaristan İşgalindeki Bosna Hersek'ten göçler: Bosna Hersek Kaynaklarına Göre Bir İnceleme, **Türk Tarihinde Balkanlar**, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2013, s. 842

D- Avusturya – Macaristan İmparatorluğu Döneminde Bosna Hersek

Avusturya'nın Bosna Hersek'i ele geçirme planları XVII. yüzyıla dayanmaktadır. Bu planları, ilk önce 1697 – 1757, daha sonra ise 1788 – 1791 yıllarındaki savaşlarda olmak üzere, askeri bakımından ilk defa denemiş ve bunların ikisinde de başarısız olmuştur. Üçüncü hamlede, Bosna Hersek'in 1878 yılındaki işgaliyle, Bosna Hersek, Avusturya – Macaristan'ın “mandası altına” ancak alınabilmiştir.⁵⁵

Avusturya'nın ilhaki, Bosna Hersek topraklarında büyük hareketlenmelere sebep olmuştur. Bir taraftan Ortodoks halklarının haklarını koruyucusu olarak sahnede yer alan Rusya, diğer taraftan Müslüman nüfusunu arkalayan Osmanlı Devleti, bu olup bitenlere kayıtsız kalması zaten beklenemezdi. Boşnaklar'ın nezdinde ise Avusturya - Macaristan sadece işgalci bir kuvvet olmakla kalmayıp, aynı zamanda sınırlarını Balkanlar'da, yüzyıllardır maddi ve manevi bağlarla bütünleştikleri Osmanlı Devleti'nin aleyhine genişleten gayrimüslim bir devletti.

Nitekim Müslümanlar 5 Temmuz 1878'de, Saraybosna'da toplanarak protestolara başlamışlardır. Hersek'te ise Hacı Loyo önderliğinde toplanan bir grup isyancı Hükümet Konağı'na yürümekle kalmayıp, kendilerinin oluşturduğu bir „milli hükümet“ ilan etmiştir. Smail Selmanović komutasında toplanan Boşnak birlikleri ise 82 bin asker ile ülkeye giren Avusturya güçlerini sürekli takviye yapmaya zorlamıştır. Avusturya – Macaristan güçlerinin sayısı 200 bine ulaşmakla birlikte, üç ay boyunca 60 kadar savaş ve 6 bin kadar kayıp verdikten sonra ancak tam denetim sağlayabildiler.⁵⁶ İşgali gerçekleştiren toplam asker sayısının ülkedeki yetişkin Boşnak erkeklerinin toplam sayısından daha fazla olması açısından, Boşnakların ne tür bir güce karşı tek başına kaldıkları önemli ölçüde aydınlatmaktadır.

⁵⁵ Fahriye EMGİLİ, A.g.e; s. 838

⁵⁶ Osman KARATAY, Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar, Balkanlar El Kitabı, Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 542

O dönemde yapılan göç akınları ile ilgili çalışmalar ne kadar farklılık arz etse de hiç şüphesiz en çok Boşnakları etkilemiştir. Demografik yapısını değiştiren bu göçlerden, Aleksandar Popoviç'e göre en az 65 bini Boşnaklara düşmektedir.⁵⁷ 300 bine kadar çıkan Boşnak mülteci sayısı abartılı gözükmeyle birlikte, yapılan çeşitli propagandaların malzemesi olarak kabul edilmelidir diye düşünüyoruz.

Sayısal olarak yükseliş gösteren Boşnak nüfusu, oransal açıdan düşüş sergilemekteydi. 1879'da %38.72, 1885'te %36.88, 1895'te %34.99 ve 1910'da %32.25 ile Boşnak nüfusunun Bosna Hersek'in toplam nüfusundan nasıl azaldığı, nüfus sayımlarından açıkça anlaşılmaktadır.⁵⁸ Türkiye'ye göç edenlerinin yanı sıra, Hristiyanlara göre Müslümanların daha büyük bir kısmının şehirlerde yaşıyor olması, nüfusundaki bu düşüşü açıklamaya yardımcı olabilir.

Avusturya – Macaristan'ın maliye bakanı olarak 1882 yılında göreve gelen ve Bosna işlerini doğrudan yöneten Kallay, Sırp etkisini kırmak amacıyla Boşnaklık bilincinin yükseltme yönünde faaliyetlerde bulundu ise de bu durum her seferinde Sırp ve Hırvatların tepkisiyle karşılaşılıyordu. Ayrıca, Boşnaklar kendi var olan bilinçleri dışında bir fikir aşısına, nerden gelirse gelsin, muhalefet ediyorlardı. 1891 yılında yayına giren “Bošnjak” gazetesi de bu konuda halkın sesi oldu.

Yoğunlaşan milliyetçilik akımlarıyla karşı karşıya kalan Boşnaklar, kendi değerlerini öne çıkarmakta pek de başarılı olamadı. Bu dönemde Bosna'da konuşulan dil için “ülkenin dili / yerel dili” veya Boşnakça / Bosnaca tabirleri kullanıldı. 1907 yılında Sırp ve Hırvat tarafların baskılarıyla bu kullanıma son verildi ve “Sırp – Hırvat dili” tabiri benimsendi.

Boşnakları ayrı bir etnik varlık olarak kabul etmeyen sonraki Sırp ve Hırvat mefkürecileri işte bu yüzden Boşnaklığın Kallay'ın eseri olduğunu, Boşnakların aslında Müslüman olmuş Sırp ve Hırvatlar olduklarını ileri sürerler. Halbuki, Boşnaklar Avusturya – Macaristan idaresine hep şüpheyile baktıkları gibi, Kallay'dan çok önce, Osmanlılar bu topraklara gelmeden bile Boşnaklık vardı ve Boşnaklar kendi özgün dillerini konuşuyorlardı.

⁵⁷ Aleksandre POPOVIÇ, Balkanlarda İslam, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 197

⁵⁸ Aleksandre POPOVIÇ, A.g.e; s. 196

Katolik Avusturya'nın Ortodoks Balkanlılarla da en az Müslümanlarla olduğu kadar geçimsizliği söz konusuydu. Bosna Hersek'te Boşnaklığın karşı seçeneği Sırplıktı; bu ise ülkenin Rus doğal nüfuz bölgesi haline gelmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden, Ruslara ve Ortodoks kilisesine şüpheyile yaklaşan Avusturyalılar, Müslümanların gönlünü fethetmek için gerekeni yapmaya özen göstermeye başlamıştı. Diğer taraftan Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'da kalan Müslümanların maruz kaldıkları zulümleri görmeyen Bosna Müslümanları, Osmanlı'nın geri dönüşünden ümitler kesildiği ölçüde Avusturya – Macaristan idaresine muhabbet artmaya başlamıştır.

Oranlarının önceki döneme nispeten iyice azaldığı 1910 yılında bile şehirli nüfusun %50.76'sı Boşnak idi. Kırsal kesimde de Boşnaklar geleneksel olarak büyük toprak sahipleri sınıfını oluşturuyordu. Sürekli gerilemeye rağmen, 1910 yılında yanında azap tutanların (kmet sahibi) %91.95'i Boşnak idi. Öte yandan da tamamı devlet mülkünde olan sanayide işçi sınıfı içinde Boşnaklara pek rastlanmıyordu.⁵⁹

Avusturya – Macaristan'ın yaklaşımından rahatsız olan Boşnaklar, Mostar'da örgütlenerek kendilerine özerklik talebinde bulunmuşlar. Mostar'da başlayan bu hareket 1905 yılında Boşnak ileri gelenlerin bir araya gelip Müslüman Halk Teşkilatı'nın (Muslimanska Narodna Organizacija) kurulmasıyla devam etmiştir. Daha sonra bu teşkilatın özellikle Macarlarla iyi ilişkiler kurarak, onlardan destek almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra, bir aydın hareketine dönüşerek kültürel gelişimine vurgu yapan bir diğer teşkilat meydana gelmiştir. İsmi Müslüman İlerlemeci Partisi (Muslimanska Napredna Stranka) olan bu teşkilata göre, Boşnak milliyeti, Slav dili ve İslam kültürü Boşnak varlığının üç ayağını oluşturuyordu. Bir aydın ve seçkin hareketi olarak ve halk içinde tabandan yoksun bulunmakla birlikte, MNS mensupları Batıcı aydınları ve bürokrasiye giren Boşnakları kendi halklarına yabancılaşmak ve kendi kültürlerinden uzaklaşmakla suçluyorlardı. Bu bakımdan Bosna'daki ilericilik vurgusunun aynı dönemde Türkiye'de yapılan vurgudan çok farklı olduğunu söyleyebiliriz.

1 Eylül 1907 günü Abdülhamid Han'ın doğum günü Boşnaklar arasında geniş kitleler arasında açıktan kutlanması, bu ve benzeri olaylar Avusturya – Macaristan

⁵⁹ Osman Karatay, A.g.e; s. 545

idaresini Boşnak taleplerini daha ciddiye almaya zorlayarak MNO ile masaya oturmaya sevketti. Benzer kutlamaların başka yerde görülmediği Bosna Hersek, 30 yıl sonra bile halk nezdinde padişahın bu kadar çok sevildiği düşündürücü olmuştu. Bu görüşmeler ardından dini işlerden sorumlu olan Reis'ü-ülema'nın Boşnakların seçeceği ve aynı zamanda Şeyhül islam tarafından atanacak bir alim olması üzerinde anlaşmaya varıldı.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklar içinde sarsıldığı ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği sırada 5 Ekim 1908 yılında Avusturya – Macaristan tarafından, sürekli fırsatını kolladığı Bosna Hersek'in ilhakını ilan etti. İlhak kararı Rusya, Avusturya – Macaristan, Sırbistan ve Osmanlı devletleri arasında bir buhran meydana getirmiştir. Osmanlı gücünün zayıflaması sebebiyle fiili bir müdahaleye girişmeyerek, protesto etmekle yetinmiştir.

Bu olay o an için bir savaşla neticelenmezse de daha sonraki yıllarda I. Dünya Savaşı'nın başlamasının sebeplerinden biri olmuştur. Nihayet 1909'da, Bosna Hersek'in işgali ve ilhakı Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmış oldu.⁶¹ Almanya'nın ilhaka destek vermesiyle Rusya buna karşı koyamayacağını anlayınca, ilhaka karşı çıkmamıştır.

Mlada Bosna (Genç Bosna) isimli milliyetçi – devrimci Sırp örgütünün üyesi Gavrilo Princip, 28.06.1914'te Saraybosna'yı ziyaret eden Avusturya – Macaristan veliahdı Franz Ferdinand'ı öldürünce uzun dönemdir hassas dengelerde seyreden uluslararası ortam iyice gerildi. Sırbistan'ı suçlayan Avusturya – Macaristan, Sırbistan topraklarında yapılacağı soruşturmaya karşı çıkılınca savaş ilan ederek I. Dünya Savaşı'nı başlatmış oldu (28.07.1914).⁶²

Savaş sonuçlarından kimsenin emin olmadığı bu topraklarda, Avusturya 1918 yılında Güney Slav bölgelerine İmparatorluk içinde Avusturya ve Macaristan gibi üçüncü devlet olma önerisini getirdi. Özellikle Hırvatlar arasında gündemde olan bu seçenek, 1918'in son aylarında tamamen gündemden düştü ve Güney Slav bölgelerinin tam bağımsızlığına karar verildi.

⁶⁰ Osman KARATAY, A.g.e; s. 546

⁶¹ Osman KARATAY, A.g.e; s. 547

⁶² Osman KARATAY, A.g.e; s. 549

Savaş günlerinde oluşan “Yugoslav Heyeti” (Güney Slav Heyeti) ile sürgündeki Sırbistan hükümeti arasında yapılan uzun görüşmeler sonucunda 1917 yılında Avusturya – Macaristan idaresindeki Güney Slav bölgeleri ile Sırbistan ve Karadağ’ın birleşmesi kararı alındı. 08.10.1918 tarihinde, hükümetle Sırbistan arasında yapılan anlaşma neticesinde Sırp birlikleri Bosna’ya girdiler ve kolluk kuvvetleri kalmayan ülkede kamu düzenini sağlamaya çalıştılar. Böylece, bu yeni yapıya Boşnakların yumuşak bir geçiş yaptıkları görülüyor.

E- İki Dünya Savaşı Arasında Bosna

1918 yılına kadar yapılan teklifleri ciddi bir şekilde ele alınmayışı, Avusturya – Macaristan’ı Balkanlar’dan çekilmeye zorunda bırakmıştır. 1918’in sonlarına gelindiğinde, ‘Yugoslav halkını bağımsız bir devlet çerçevesi içinde birleştirmek amacıyla’ Slovenyalı Koroşec’in önderliğinde bir “Ulusal Konsey” kurulmuş oldu.

Kurulacak yeni devletin isminde Boşnak veya o dönemde daha çok isimlendirildikleri Müslüman isminin bulunmayışı, diğer milletlerden çok bu yeni devlet fikrine Boşnaklar daha çok farklı görüş çıkarmış oldular. Hala Macaristan yönetimi altında bir özerklik sahibi olarak Bosna’yı görenler Arnautović’in etrafında toplanırken, en iyi seçeneğin Hırvatistan’la birleşmenin olduğunu savunanlar meşhur şair Bašagić’in önderliğinde toplanmaktaydı. Ancak Bosnalı Müslümanların çoğunluğu, o tarihte Ticaret Odası başkanı olup ve iki dünya savaşı arası yıllarda başta gelen Bosnalı siyasetçi Mehmet Spaho etrafında toplanmıştır. Müslümanlarla diğer dini cemaatler arasındaki bölünmelerin, savaşın doğurduğu sefalet sayesinde yumuşamış olduğu bu dönemde, Boşnakların en büyük kısmı artık bir Yugoslav devletinin kurulması taraftarı olmuştur.

Avusturya – Macaristan iktidarının çöküşünün yarattığı ilk sonuç, kırsal kesimlerde toplumsal kargaşaların patlak vermesiydi. Büyük arazilerin yağmalanıp, çiftlik hayvanlarının çalındığı bu kargaşalarda diğerlerden çok, büyük arazilerin çoğunun sahibi olan Boşnaklar maruz kalmıştı. Mart 1919’da, Reis’ül-ulema Džemaluddin Čaušević bu olaylarla alakalı bir Fransız gazeteciye verdiği demeçte, Sırp birliklerinin aktif ya da pasif desteğiyle, 1000 Müslüman erkeğin öldürmüş olduğunu, 76 kadını yakarak öldürdüğünü ve 270 köyün talan edildiğini açıkladı.⁶³

Mehmet Spaho ve önderlik yaptığı Yugoslav Müslüman Örgütü, Bosna’nın, Yugoslav devleti bünyesinde bir özerk birim olarak kimliğini muhafaza etmeye yönelik bir siyaseti temsil ediyordu. Genel şartlar altında, bu savı, iki savaş arası dönemin politikasını yönlendirecek olan, Hırvat bölgeselciliği ile Sırp merkezîyetçiliği arasındaki

⁶³ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 262

uzun savaşta, Spaho'nun, Hırvatistan'ın tarafında yer almasına neden olacaktı. Aynı zamanda, bu sav, Belgrat'taki merkezietçileri şiddetle eleştiren ve Yugoslavya Konfederasyonu'nun kurulmasını savunan Bosnalı Hırvatların görüşlerine Spaho'yu daha çok yakınlaştırmış oldu. Bosna'nın en büyük Sırp partisi, Radikal Demokratlar, merkezi bir Yugoslav devletinden yanaydı ve kapsamlı toplumsal reformlar talep ederek, Avusturya – Macaristan'ın veliahdine suikast gerçekteştiren Princip'in üye olduğu Sırp milliyetçisi Mlada Bosna hareketindeki köklerine sadık kalmıştı.

Yugoslav devletinin gelecekteki yapısını belirleyecek kurucu meclis için, Kasım 1920'de Yugoslavya genelinde yapılan seçimlerde, Spaho'nun partisi, neredeyse Bosna'daki bütün Müslüman oylarını toplayarak 24 sandalye kazandı.⁶⁴ Bu vekillerin oyları, Makedonya'da seçilmiş olan altı Müslüman vekilin oylarıyla birlikte, meclisteki dengeyi belirgin biçimde etkileyebileceği için, diğer Yugoslav siyasetçiler bu vekillerin ilgiyle peşlerinden koşuyorlardı.

Bosna'nın bölgesel idari kimliğini muhafaza etmek karşılığında Sırpların ileri sürmüş oldukları, bütünüyle milliyetçi anayasayı desteklemek zorunda kalmıştır. Böylece 33 eyalete bölünen Yugoslav toprakları, Hırvatistan'ın ana hatlarını silerken, Bosna'nın ana hatlarını muhafaza etmiştir. Spaho'nun bu çabaları sayesinde, Bosna, bu şekilde kimliğini muhafaza edebilmiş Yugoslavya'nın tek kurucu unsuru oldu.

Bu dönemde tanınmış bazı Bosnalı Müslümanların kendilerini 'Müslüman Hırvatlar' veya 'Müslüman Sırp'lar' olarak tanıtmaları, Zagreb ve Belgrat arasındaki gerginliğin arttığı, 1920'ler boyunca sürdürölen bu ustalıklı siyasi manevraların neticesidir. Saffet Bey Bařagić gibi bazı yazarların Hırvatlarla yaptıkları kültürel özdeşleşmeleri hariç tutulursa, bu gibi açıklamaların tümünün asıl temeli siyasiydi. Yüzyılın ilk on yıllık döneminde Viyana'ya karşı doğal bir ittifak neticesinde Sırp'larla Boşnakların aynı tarafta bulunması nasıl bir yaygın eğilim idiyse, doğal müttetikler olarak Belgrat'a karşı Hırvatların tarafını tutmak da aynı şekilde yaygın eğilim olmuştu. 1924 tarihli Yugoslav meclisinde, kendini Yugoslav olarak tanımlayan Spaho hariç, bütün Bosnalı Müslüman vekillerinin kendilerini Hırvat olarak tanımlamaları iřte böyle

⁶⁴ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 265

bir ortam içerisinde vukuat bulmuş oldu.⁶⁵ Oysa Bosnalı Ortodokslarla Katoliklerin kendilerini Sırp veya Hırvat olarak adlandırmalarının tek gerçek dayanağı dinsel kimlikleriydi; bu da Bosnalı Müslümanların paylaşamayacağı bir noktaydı. Bu dönem boyunca yapmış oldukları ciddiyetten yoksun ve büyük ölçüde taktik amaçlı olan özdeşleşmeler, eşit toplumsal konumun kültürel ve tarihsel bir göstergesi olarak ‘Müslüman’ sözcüğünün kullanılmasına karşı, hala kurumsal bir isteksizliğin var olduğunu göstermektedir; ancak uygulamada Müslümanlar bir cemaat olarak, hem de kendi kimliğini savunan ve hatta bunu Bosna’nın siyasi hayatında diğer hiçbir grubun yapamadığı kadar etkili bir şekilde gerçekleştiren bir cemaat olarak, diğerleriyle eşit seviyede varlıklarını sürdürmekteydiler.

Bu iki savaş arası yıllarda, bölgeyi geçici olarak ziyaret edenlerin gözünde, Bosna’daki Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eskisine oranla daha çok farklılık mevcuttu. Oysa bu fark 1903 gibi yakın bir geçmişte Bosna’dan geçen Evans’ın gözünde, birbirlerini ayırt etmede çok zorluyordu. Bunun nedeni, Hristiyanların kendi geleneksel kıyafetlerini daha önce bırakmaktan kaynaklanmaktaydı. 1930 yılında gazeteci John Gibbons, Saraybosna sokaklarında geleneksel kıyafetleri nedeniyle Müslümanların hemen göze çarptığını belirterek şunu eklemiştir: “Gene de, en garip olan şey, hepsinin birlikte kusursuz bir mutlulukla, uyum içinde yaşamakta oluşu gibi geldi bana.”⁶⁶ Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkileri sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımızı belirtmekle birlikte, burada 1927 yılında Bosna’yı ziyaret etmiş Amerikalı bir yazarın sözlerini paylaşmakla yetineceğiz: “Ortodoks dinine mensup bir Bosna köylüsünün, bir cami önüne çömelmiş vaziyette guslasını çalmakta olan kör bir Müslümanın çanağına bağış bıraktığını görebilirsiniz burada. Her biri kendi katedraline, camisine, sinagoguna doğru dağılan Hristiyanların, Müslümanların ve Musevilerin, iş yaparken birbiriyle kaynaştığı huzur dolu küçük tezgahlara göz gezdirince, hoşgörü, erdemlerin en büyüğü değil mi, diye sordum kendime.”⁶⁷

Hoşgörü ortamını hedef alan en büyük tehdit, Bosna tarihinde sık yaşandığı gibi, Bosna sınırları dışından gelmekteydi. 1920’li yıllar boyunca, merkeziyetçilerle onların muhalifleri arasındaki siyasi gerginlikler gittikçe çoğaldı. 1928 yılında Hırvat

⁶⁵ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 267

⁶⁶ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 269

⁶⁷ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 270

lideri Radić'in, Sırp bir bakana yönelttiği sert sözleri neticesinde, dokunulmazlığı kaldırılmıştı. Bu olaydan üç ay sonra, konuşmasının kesilmesine sinirlenen Karadağlı bir milletvekili, tabancasını çıkararak, aralarında Radić'in de bulunduğu birkaç milletvekilini vurdu.⁶⁸ Ortamı sakinleştiremeyen Kral Alexander, Ocak 1929 yılında anayasayı askıya alarak çok daha üniter bir siyasi sistemi yürürlüğe koydu.

Devletin yeni ismi Yugoslavya oldu. Dokuz banlığa bölünen Yugoslavya, yeni yapısıyla Yugoslav devletlerin hepsinin eski sınırlarını değiştirmiş oldu. Yapılan bu değişiklikler Sloven, Hırvat ve Boşnak liderlerinin, 1932 yılında önergeler çıkarmalarına sebep olmuştur. Bu önergelerle demokrasiye dönülmesi ve Sırp hegemonyasına bir son verilmesi talep edilmiştir. En radikal Hırvat politikacısı olan Ante Pavelić, ülkeyi terkederek Mussolini'nin desteği almasıyla Hırvatistan'ın bağımsızlığı için mücadele edecek olan *Ustaša* hareketini örgütlemeye başladı.⁶⁹

1934 yılında Kral Alexander'ın bir suikaste kurban gitmesinden sonra, yerine geçen Kral Paul hemen 1935 yılında seçimler düzenlemesinin ardından, uzlaşma hükümeti kurması için bir Sırp politikacı olan Stojadinović'i tayin etti. Boşnak lideri Spaho ve Sloven lideri olan Koroşec ile birlikte, Stojadinović, Yugoslav Radikal Birliği adı altında yeni bir parti kurmuş oldu. Daha sonra Sırp Radikal Partisi, kendisinin geldiği partinin, hükümete muhalefetlerini açıklamasıyla, Sırp ve Hırvat desteği olmaksızın, artık sadece Slovenyalıların ve Bosnalı Müslümanların yönettiği garip bir durumda buldu kendini.

Söz konusu bu yıllarda, Yugoslavya siyasetindeki en yıkıcı kuvvet, Sırp milliyetçiliği idi. Ortodoks Kilisesi tarafından duyguları kamçılanan Sırpların, düzenlemiş oldukları şiddet gösterileri, 1937 yılında Yugoslavya ile Vatikan arasında yapılması planlanan bir 'Konkordato'yu engellemeyi başardı. 1939 yılında, Sırp bakanlarından birinin aşırı milliyetçi üslubu kullanması üzerine, Prens Paul'u, Stojadinović yerine başka bir Sırp temsilcisi olan Cvetković'i iktidar kurmakla görevlendirmeye zorlamıştır.

⁶⁸ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 270

⁶⁹ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 272

Hitler'in Çekoslovakya'ya doğru ilerlemesiyle, İtalya'daki hayranı Ante Pavelić'in de Yugoslavya'nın bölünmesine ilişkin taleplerinde sözünü esirgemez bir tutum içine girerken, Hırvatların kabul edebileceği bir federal çözüm bulma sorununun, artık daha fazla ertelenemeyeceği açıkça ortadaydı. İşte bu koşullar altında, Cvetković ile Hırvat lideri Maček arasında ulusal bir Hırvatistan bölgesi oluşturmayı, Sırbistan, Hırvatistan ve Slovenya'dan oluşacak üç taraflı bir federal devlet kurmayı, Bosna topraklarının kaderi ise ya Hırvatistan'a ya da Sırbistan'a bağlanmak üzere halk oylamasına bırakmayı hedefleyen müzakereler başlatıldı. Prens Paul'un böyle bir anayasal yapıyı reddetmesi üzerine, Hırvatistan, kendi meclisine sahip olan özel bir banlık statüsüyle yetinmiştir. Bosna ise küçülmüş olmasına karşın var olmayı sürdüren iki banlık, Vrbaska ve Drinska arasında bölünmüş olmaya devam edecekti. Bu, Ağustos 1939 tarihli anlaşma ile sonunda benimsenmiş olan plandı.

Avusturya'nın ilhakından itibaren Yugoslavya'ya sınır oluşturan Alman İmparatorluğu'nun varlığı ve İngiltere'nin Balkanlarda etkin bir koruma sağlama konusundaki apaçık yetersizliği karşısında, Yugoslav siyasetçiler, kendilerini ödün verme siyasetini benimsemeye mecbur hissettiler. Bulgaristan'ın 1941 yılının Mart başında pakta katılmasıyla, Prens Paul ve hükümeti, artık daha fazla direnemeyeceklerine karar verdiler. Yugoslav liderler, 25 Mart 1941'de Viyana'da pakta imzaladılar. Bunun üzerine, ordu ve eski Sırp siyasi partileri tarafından başlatılan kansız ve geniş ölçüde halka dayanan bir darbeyle, Prens Paul ve hükümeti görevden alındı.⁷⁰

6 Nisan 1941 tarihinde, Alman Hava Kuvvetleri tarafından Belgrad bombardımanların ilki gerçekleştirildi. Alman, İtalyan, Bulgar ve Macar kuvvetleri tarafından on bir gün süren işgalden sonra, Yugoslav ordusu Alman Komutanlığı'na teslim oldu.

⁷⁰ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 276

F- İkinci Dünya Savaşı'nda Bosna Hersek

10 Nisan 1941 tarihinde, Almanlar Bosna Hersek'in tümünü birleştirerek yeni bir 'Bağımsız Hırvatistan Devleti'ni kurduklarını ilan ettiler. Daha önce ismi geçen, Mussolini'nin himayesinde bulunan *Ustaša* hareketinin önderi Ante Pavelić, devletin başına getirilerek çok geçmeden 30 Nisan 1941 tarihinde 'Arı kanının ve Hırvat halkının üstünlüğü' öne çıkaran yasaları yürürlüğe koymuştur.

Musevilerle hesaplaşmaya başlayan Bağımsız Hırvat Devleti, Bosna'daki bütün sinagogları yağmalamakla birlikte, birçoğunu bütünüyle yok etti. Yapılan hesaba göre, savaş sona erdiğinde Bosna'daki 14 bin Museviden yaklaşık 12 bini öldürülmüştü.⁷¹

Ancak, Musevi düşmanlığı *Ustaša* ideologları için yalnızca ikincil derecede önem taşıyan bir meseleydi. Ülkenin her köşesinde Sırlara karşı uygulanan soykırım politikaları birbirinden çok farklı iki direniş hareketine zemin hazırlamıştır. Biri, Draža Mihailović etrafında toplanan aşırı Sırp milliyetçisi *Četnikler*, diğeri ise komünist bir devlet kurma hedefinde bulunan Tito etrafında toplanan *Partizanlar*. Četnikler ve Partizanlar arasında kurulan basit bir işbirliği, Karadağ, Bosna ve Batı Sırbistan topraklarının büyük bölümünü geçici de olsa kurtarmış olmasına rağmen, iki örgüt arasında uzun süreli bir işbirlikleri söz konusu değildi.

Četnikler açısından Bosna meselesi etnik temizlikten geçmekteydi. Büyük Sırbistan'ı kurma hedeflerini taşıyan bu örgüt, Bosna'yı Sırbistan'a bağlayarak oradaki idareyi sürgünde bulunan Kral ve hükümetinin eline teslim etmeyi hedefliyordu. Diğer taraftan, Partizanların lideri Tito, o dönemde ülkenin geleceği hakkında olabildiğince az konuşmakla birlikte, Stalin'in sadık bir hizmetkârı olarak Moskova'nın her istediğini yerine getiriyordu. Yugoslav Komünist Partisi'nin Bosna Müslümanların statüsünün ne olması gerektiğine ilişkin hiç bir kesin fikrinin olmayışı pek de şaşırtıcı değildir. Bosna'daki Komünist Partisi, 1939 gibi geç bir tarihte bile ancak 170 üyeye sahip olan sadece bir muhalif hizip olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷²

⁷¹ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 281

⁷² Noel MALCOLM, A.g.e; s. 288

Savaş boyunca, Parti başkanlarının beyanları belirsiz ve tutarsız olmaya devam etti. 1943 yılında yayınlanmış bir belgede Müslüman halkından bahsedilirse de aynı yıl düzenlenen Anti-Faşist Bosna Hersek Konseyi genel toplantısında Müslümanlara bir millet statüsü verme fikri şiddetle reddedildi. Bu konseyde öne sürülen tasarıya göre, Yugoslavya'nın beş milleti (Sırp, Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar ve Makedonlar) için beş ulusal cumhuriyetin kurulması ön görülmüştür. Bosna ayrı bir birim olarak varlığını korumakla birlikte ulusal cumhuriyet şeklinde değil, yalnızca özerk eyalet statüsünü taşıyacaktı. Bosna'nın Sırp topraklarına katılmasını isteyen Sırp delegeler ile Bosna'nın bir cumhuriyet olarak eşit bir statüye sahip olmasını isteyen Bosnalı delegeler arasında şiddetli tartışmalar sonucunda, Bosna'ya cumhuriyet statüsünün verilmesi, ancak ulusal bir cumhuriyet yerine, ülkenin "Sırp ve Hırvat milletlerinin bölümlerinin yanı sıra, Bosnalı Müslümanların da yaşamakta olduğu" bir cumhuriyet olarak tanımlanmasına karar kılınmıştır.⁷³

Belgrad tarafından veya Zagreb tarafından yönetilme konusunda, iki seçenek arasında kalan Boşnak siyasetçilerinin ve üst düzey din görevlilerinin çoğu, İslam geleneklerinin rahatsız edilmeksizin uygulanmaya devam etmesi konusunda bazı güvenceler almaları şartıyla, Zagreb'i seçiyor olurdu. Ante Pavelić ve Ustaşa'lardan bu güvenceleri almayı başaran Boşnaklar, kendilerine karşı genel bir kıyım hareketi olmamasına rağmen, haklarına saygı gösterileceğine dair verilmiş olan vaatler yerine getirilmemişti; hukukun üstünlüğü Bağımsız Hırvatistan Devleti'nde işlemiyordu. Mehmet Spaho'nun vefatından sonra Yugoslav Müslüman Örgütü'nde en etkili isim olarak tanınan Uzeyir Hadžihasanović tarafından düzenlenen ve yüz seçkin Saraybosna'lı Müslüman tarafından imzalanan dilekçede, Musevilere ve Sırlara karşı uygulanan şiddeti kınamaları ve de "bütün vatandaşlar için makam, mülk, din ve can güvenliği" talep etmeleri, Müslümanları Ustaşa'lardan iyice koparmış oldu.⁷⁴

Direnış örgütleri başlangıçta işgale karşı ortak hareket etmiş olsalar bile, ideolojik farklılık uzun süreli birlikteliği mümkün kılmıyordu. Sırp milliyetçisi olan Çetnikler, eski rejimi yeniden tesis etme çabası içindeyken, Partizanlar işgale karşı yürüttükleri mücadeleyi aynı zamanda ülkeyi ele geçirme savaşı olarak algılıyorlardı.

⁷³ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 289

⁷⁴ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 295

Četnikler, işgalin ardından Yugoslavya’da Sırp’ın hakim olduğu bir yönetimin kurulmasını savunuyorlardı. Partizanlar ise savaş sonunda kurulacak Yugoslavya’da tüm ulusların yönetimde temsil etmesini ön görüyordu. Öte yandan, Ante Pavelić yönetimindeki Ustaşa Hırvat Devleti, hakim olduğu topraklarda yaşayan Sırp, Yahudi ve Çingenelere karşı “etnik temizlik” uygulamaya başladı.

Bu koşullar altında, 1941 yılının ikinci yarısında, Partizanlar’ın siyasi ve askeri açıdan Četnikler’den daha ayırt edilebilir hale gelmesinin ardından, Müslümanlar Tito’nun orduya katılmaya başladılar.

Saraybosna’nın 6 Nisan 1945 tarihindeki Partizan tarafından kurtarılmasıyla, birkaç hafta içinde Bosna topraklarının tümü Partizanlar’ın tam denetimine geçti. Ustaşa çözümü olan Hırvatistan’a katılmak veya Četnikler çözümü olan Sırbistan’a katılmak yerine, Bosna’nın varlığını sürdüreceği, üstü kapalı bir federal çözüm sunulmaktaydı kendilerine.

Bosna’nın imamlarını ve müftülerini, kendi halklarının geleceğinin, tanrıtanımaz komünizme bağlı olmalarına ikna etmek pek de zordu. Geçen yirmi küsur yıl boyunca Sovyetler Birliği’nde İslam dinine yapılan korkunç muameleler hakkında muhtemelen bir şeyler duymuşlar, dolayısıyla da Tito’nun örgütü tarafından çıkarılan ve Stalin Rusya’sını bir İslami dinsel özgürlük ve hoşgörü cenneti olarak çizen kitapçıklarla ikna olmalarını beklemek zor olurdu.⁷⁵

Ancak her şeyden önemlisi, artık hiç bir cinayetin yaşanmayacağı zamanları iple çekiyorlardı. Savaşta ölen 75 bin Bosna Müslümanın sayısı, toplam nüfuslarının %8.1’ine denk düşen bu rakam, Museviler ve Çingeneler hariç, Sırp’ların veya bir başka halkın maruz kalmış olduğundan çok daha yüksek bir orandır.⁷⁶ Ustaşa, Alman, Četnik ve Partizan saflarında yer alarak bütün cephelerde savaşmış, aynı zamanda bütün bu cepheler tarafından öldürülmüş oluyorlardı.

⁷⁵ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 298

⁷⁶ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 304

G- Sosyalist Yugoslavya Döneminde Bosna Hersek

Bosna Hersek'in Federal Yugoslavya Antifaşist Milli Kurtuluş Konseyi'nin 1943'teki toplantısında, uzun tartışmalardan sonra kabul edildi. Avusturya – Macaristan dönemindeki coğrafya esas alınarak sınırları çizilen Bosna Hersek, Yugoslavya'nın yaklaşık beşte biri büyüklüğüne denk gelen 51.129 kilometrekarelik topraklarıyla, Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti'nin altıncı cumhuriyeti oldu.

Yugoslavya'nın kuruluş evresinde Bosna Hersek, Karadağ ve Makedonya ile birlikte en geri kalmış üç cumhuriyetten birini oluşturdu. Daha sonraki yıllarda sanayii alanında gelişme gösterecekler de, yapılan yatırımların ölü yatırım olması sebebiyle yine de geri kalmışlıktan kurtulamadı.⁷⁷

Kurulan yeni devlet, gerek dış politikadaki etkinliği ile gerekse iç uygulamalarda Marksizm-Leninizm'ı yanlış yorumladıkları suçlamaları ile SSCB'nin tepkisini toplamış ve bu 1948'de Komüniform'dan atılışına sebep olmuştur. Yugoslavya bundan sonra SSCB'nin çok dışında hareket etmemiş olsa da ekonomide uyguladığı özyönetim politikası için Batı'ya açılmaya başlamış ve bu eğilim 1964-1965 yıllarında gerçekleştirilen Pazar Sosyalizmi'ne geçiş yönündeki reformlarla yoğunluk kazanmıştır.

Müslüman toplumu üzerinde süregelen baskılar, Sosyalist Yugoslavya'da da devam etmiştir. 1945-50 döneminde, savaşta Almanlar ve Hırvat Ustaşalarla işbirliği yapan Müslüman önderler öldürüldü, hapsedildi. Savaşın bitiminin ardından saldırılar yoğunlaşarak, Saraybosna'da bazı Müslüman mezarlıklarının üzerine inşaat yapıldı, bir cadde boyunca sıralanan tarihi vakıf dükkanları yıkıldı. Sivil örgütlerin hepsi hükümet tarafından 1948 yılında kapatıldı. Aynı yıl içerisinde Bosna Hersek'teki Ortodoks Sırpların ve Katolik Hırvatların sivil örgütleri de kapatıldı. Yayın organlarının da kapatıldığı bu dönemde, mahalle mektepleri ve İslam okulları da yasaklanarak, camilerde yürüyen sivil dinsel eğitim uygulaması da sıkı gözetim altına alındı. Din eğitimi alanında tarihsel rolü üstlenen Gazi Hüsrev Bey Medresesi ise Saraybosna Üniversitesi'nin önce Felsefe, sonra Matematik bölümlerinin binası olarak kullanıldı. Medrese, ancak 1970'lerin ortasında Müslüman cemaatine iade edilecekti. 1946 yılında Şeriat Mahkemeleri kapatıldı. 1950 yılında konulan başörtü yasağını, 1952'deki bütün

⁷⁷ Tanıl BORA, A.g.e; s. 45

tekke ve tarikatların yasağı izlemiştir. Daha çok Müslümanlar üzerinde yoğunlaşan bu baskılar, diğer etnik gruplara da uygulanmıştır ve ancak 1960'ların ortalarına doğru rejimin her düzeyde yumuşamasına bağlı olarak, Müslümanlar üzerindeki baskılar da gevşemeye başlamıştır.⁷⁸

1964'te Bosna Hersek Komünistler Birliği Kongresi sonuç bildirisinde, Müslümanların da kendi kaderlerini tayin hakkına sahip bulunduğu ilan edildi. 1960'ların ikinci yarısında Hırvat milliyetçiliğinin uyanması ve ona karşı tepkisel bir Sırp milliyetçiliğinin ipuçlarının görülmesi, Bosna Hersek Komünistler Birliği'ndeki Müslüman lobisinin manevra alanını genişletti. Zira Federal Komünistler Birliği, Hırvat – Sırp milliyetçiliklerinin uyanışından fazlasıyla tedirgin olmaya başladı. 1971'de Müslüman politikacılar, Bosna Hersek'in ve Müslüman kimliğinin bu iki milliyetçilik arasında bir tür tampon olarak işlev göreceği düşüncesini Tito'ya benimsetmeyi başardılar. Müslüman kimliği, bir milli kimlik olarak, kamusal hayattaki uygulamalarla 1965'ten sonra zımnen meşrulaşmaya başladı. 1968'de Federal Parti, Boşnakların milli anlamda “Müslüman” olduklarını tespit etti ve 1974 Anayasası'nda bu durum sonuçlandırıldı. Yeniden düzenlenen anayasaya göre, Müslümanlar Sırlar, Hırvatlar, Slovenler, Makedonlar ve Karadağlılarla beraber Yugoslavya'nın altı kurucu milletinden biri statüsünü kazandılar.

Bu şekilde Müslüman cemaatinin yöneticileri, konumlarını çok ciddi şekilde kuvvetlendirmeyi ve organizasyonlarının bütünü sağlam temeller üzerinde yeniden yapılandırmayı, yani daha önce hiç olmadığı kadar dengeli bir duruma ulaşabilmeyi başardılar. Fakat 1979'dan itibaren önemli ölçüde gerilemeye başlamıştır.⁷⁹ Tito'nun ölümüyle tekrar alevlenen milliyetçilik akımları özellikle Boşnakların üzerinden kırılmaya başlamıştır. Müslüman kimliğinin tebellür etmesi, Sırp ve Hırvat milliyetçilerini besleyen ilave bir malzeme oldu. Sırp ve Hırvat milliyetçileri, Tito'nun Müslümanların kültürel kimliğini ve haklarını tanımasında, ucuz fiyatla petrol satın aldığı Libya'ya yaranma niyetinin rol oynadığını iddia ettiler. Yugoslavya'nın Üçüncü Dünyacı politika nedeniyle İslam ülkelerinin sempatisini kazanma arzusunun, ülkede Müslüman kimliğinin meşrulaşmasında payı yok değildi. Ancak bunları fazlasıyla

⁷⁸ Tanıl BORA, A.g.e; s. 49

⁷⁹ Bosna- Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, s. 24

abartarak, Müslüman milletin tamamen dış politika kaygılarıyla icat edildiğini öne süren Hırvat ve özellikle Sırp milliyetçileri, müslümanların tanınan isimlerine karşı açıktan cephe almaya başladı. “İslam Dininin Radikalizmi” ve “İslam milliyetçiliği” üzere 1983 yılında, içlerinde daha sonra kurulacak bağımsız Bosna Hersek Devleti’nin ilk Cumhurbaşkanı olan Aliya İzzetbegović’in de bulunduğu bir grup Boşnak entellektüellerin hapsedilmesi, milliyetçi akımlarının tekrar alevlenmesinin en önemli belirtilerinden olmuştur.⁸⁰

Tüm dünyada esen özgürlük rüzgarlarının yanında Çekoslovakya’nın SSCB’nin müdahalesine uğraması da Yugoslavya’yı etkilemiş ve zengin bölgelerin (Slovenya ve Hırvatistan) bağımsızlığını amaçlayan ayrılıkçı akımları güçlendirmişti.

1980’lerin sonlarına doğru, SSCB ile Balkanlar’ın %80’ini oluşturan diğer sosyalist ülkeler ideolojisinin ve ekonomisinin dünya üzerindeki hakim kapitalist sistem karşısında yenik düşmesiyle, bütün bu ülkelerde sosyo-ekonomik buhranlar ortaya çıkmıştır. Bu aynı zamanda, SSCB ve diğer sosyalist devletlerin hem ekonomilerinin hem de alternatif çok-uluslu kimliklerin iflası manasını taşır.

1980’lerdeki Yugoslavya’da cumhuriyetler arasındaki gelir dağılımı son derece adaletsiz bir yapı gösteriyordu. 1980’lerde yapılan bir araştırmada asgari geçinme endeksi Yugoslavya ortalaması 100 alındığında; Slovenya’da 122, Hırvatistan’da 130, Makedonya’da 64 olarak hesaplanmıştı.⁸¹ Bunun yanında gittikçe otoriteleşen Sırbistan’ın baskısı da Bosna Hersek’teki bunalımı arttırmıştır. Zira, Yugoslavya’nın karmaşık dinî ve etnik yapısını Sosyalist Yugoslavya’nın kuruluşundan beri bir arada tutabilme marifetini gösteren Josip Broz Tito’nun ölümü de bunalımı arttıran bir etken olmuştur.

Tito’nun Bosna Hersek politikası, milli meseleye ilişkin genel politikalarının uzantısıdır. Tarihsel çatışmaları mevzu etmeyip hafızaları dondurmak, milliyetçi akımları karşılıklı dengelemek, milli meselelerden doğan iç ve dış tehlikelerin

⁸⁰ Noel MALCOLM, A.g.e; s. 326

⁸¹ Tanıl BORA, A.g.e; s. 55

yoğunlaştığı bölgelerde “kontr-milliyetçilikleri” bizzat teşvik ederek tamponlar oluşturmak.⁸²

Bu politika sayesinde Tito’lu yıllarda nispeten daha rahat yaşayan Boşnaklar, Tito’nun ölümünden sonra, diğer etnik gruplar gibi sürekli baskı içinde kalmışlardır. Özellikle Bosna Hersek’teki İslamcı çevreler İslam Fundamentalizmi ve Humeynicilik yapmakla suçlanarak hapsedilmişlerdir. 1980’lerin ortalarında başkan olan Slobodan Milošević de Bosna Hersek Komünistler Birliği’nin İslam Fundamentalizmi tehdidine karşı duyarsız olduğunu işlemiş ve bu cumhuriyet üzerine baskı uygulamıştır. Anayasa’ya göre 1991’de devlet başkanlığı sırası gelen Hırvatistan’ın hakkı da uygulamaya geçirilmemiştir.⁸³

⁸² Tanıl BORA, A.g.e; s. 51

⁸³ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 24

H- Bosna Hersek Devleti

1990 – 1991 yılları, Yugoslavya'nın çözülme sürecine giriş dönemidir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Yugoslavya'da da Federal Komünistler Birliği iflas etmiş, bütün cumhuriyetlerde yeni partiler kurulmaya başlanmıştır. Daha sonra seçimlere gidilerek anayasalar bağımsızlık doğrultusunda değiştirildi ve yeni oluşan parlamentolar bağımsızlık sürecini yürütmeye konuldu.⁸⁴

Bağımsızlık yolunda ilk olumlu sonuçlar alan Hırvatlar ve Slovenler olmuştur. Ancak Sırbistan, bu bağımsızlıkları tanımamış ve Hırvatistan ve Slovenya'ya saldırmıştır. Avrupa Topluluğu ve özellikle Almanya'nın çabalarıyla buradaki çatışmalar kısa bir süre sonra sona erdirilmiştir. Bosna Hersek ise Yugoslavya'nın diğer cumhuriyetlere nazaren daha özel bir yapıya sahipti. Halkın belirli bir bölümü, diğer cumhuriyetlerin aksine, çoğunluk oluşturmıyordu. 1991 yılında yapılan nüfus sayımına göre, toplam nüfusun %44'ünü Müslümanlar, %31'ini Sırlar, %17'sini Hırvatlar, %6'sını ise kendilerini Yugoslav olarak tanımlayanlar oluşturmaktaydı.⁸⁵

Yugoslavya'nın dağıldığı bu yıllarda, 1990 yılı sonlarında yapılan seçimleri Aliya İzzetbegović önderliğindeki Demokrat Eylem Partisi (SDA) kazanmış ve İzzetbegović devlet başkanı olarak seçilmiştir. Parlamentodaki 240 sandalyeden 201'i milli partilere dağılarak, Müslümanların partisi SDA 86 sandalye, Sırların SDS'i 70 ve Hırvatların HDZ'si 45 sandalyeye sahip oldu. Geçmişteki hükümet sahipleri komünistler ise ancak 14 sandalye kazanabildi.⁸⁶

Bosna Hersek'i oluşturan üç milletin nüfus oranlarını da yansıtan bu seçimler, dönemin havasını da yansıtmak üzere önemli bir istatistik mahiyetindedir. Komünistlerin artık Bosna Hersek'in önemli bir etken olmaktan çıkarak, yerini milli partilere bırakmasıyla daha sonraki yıllarda görülecek milli politikaların habercisi olmuştur.

Boşnakların çoğunluğunun desteğini alan Aliya İzzetbegović ve SDA partisi, gelenekçi – muhafazakar, İslami değerlere saygılı, fakat aynı zamanda da seküler,

⁸⁴ Tanıl BORA, A.g.e; s. 58

⁸⁵ Cemile HALİLOVİÇ TEKİN, Bosna Hersek Devleti 1991-2011, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s. 6

⁸⁶ Murat TAŞAR, Burhan METİN, Altay ÜNALTAY, Bosna- Hersek ve Postmodern Ortaçağa Giriş, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 220

demokrat ve cumhuriyetin bütün vatandaşlarının eşitliğini vurgulayan bir parti idi. Yeniden önem kazanan Boşnak siyasal bilincinin simgesi haline dönüşen bu parti, üç halkın eşitliğini sürekli vurgulayarak, çokkültürlü – çokdinli birlikteliği savunan bir parti olarak kaldı.

Karadžić'in lideri olduğu Sırların partisi SDS, Sırbistan'da iktidarda olan Milošević'in Sosyalist Partisi ile sıkı işbirliği içindeydi. Her ikisi de var olan sınırları dikkate almaksızın bir Büyük Sırbistan hayalinde olduklarından, hem Bosna Hersek, hem de Hırvatistan tehdit altındaydı.

Aynı şekilde Stjepan Kljuić'in lideri olduğu Hırvatların partisi HDZ'nin Hırvatistan'da iktidarda olan, aynı isimli Tudjman partisi ile sıkı bağları vardı. Stjepan Kljuić liderken Bosna Hersek'le sınırlı bölgesel bir politika izleyen HDZ, Kljuić'in fazla "Bosnacı" olduğundan partiden ihraç edilmesiyle başa geçen Mate Boban'ın liderliğinde HDZ partisi, artık açıkça Hırvatların yaşadıkları bölgelerin Hırvatistan'ın ilhakını isteme üzerine bir politika izledi.⁸⁷

Bosna Hersek Cumhuriyeti, Sırların boykotuna rağmen bir referandum düzenlemiş ve çıkan sonuç üzerine Mart 1992'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu referandumda Müslümanlar ve Hırvatlar bağımsızlık yönünde oy kullanmışlardır.⁸⁸ Bağımsız Bosna Hersek Cumhuriyeti 6 Nisan 1992'de AB ve ABD tarafından tanınmıştır. İlan edilen bağımsızlık üzerine Bosnalı Sırlar 7 Nisan 1992'de Bosna sınırları içerisinde Bosna Sırp Cumhuriyeti'ni kurduklarını duyurmuşlardır. BM'e yaptığı üyelik başvurusu ise 22 Mayıs 1992'de kabul edilmiştir.⁸⁹

1878'den bu yana ilk kez bu denli aktif bir rol üstlenen Boşnakların siyasi temsilcisi SDA partisi, kendi kimliklerini artık Güney Slavlık arkasına saklamak zorunda kalmadan, Bosna Hersek topraklarında kendi hedefleri doğrultusunda siyaset yapma fırsatını yakalamış oldu.

Boşnakların bir İslam Devleti peşinde oldukları şeklinde, özellikle Sırp tarafının getirdiği suçlamalar, SDA yönetimi tarafından, köktendirici İslam karşısında

⁸⁷ Murat TAŞAR, Burhan METİN, Altay ÜNALTAY, A.g.e; s. 217-218

⁸⁸ Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 25

⁸⁹ Cemile HALİLOVİÇ TEKİN, A.g.e; s. 7

kendilerini Avrupa koruyucusu olarak göstermeye çalışan Sırp propagandasının bir parçası olarak değerlendirilip reddediliyordu. Bosna Hersek'in toprak bütünlüğü açısından sadece devletler hukukunu ilgilendiren teorik bir sorun olmasından ziyade, Sırp ve Hırvatların aksine, başka bir yurtları olmadığı için varlıklarının teminatı olarak görülmekteydi.

Nisan 1992'de başlayan savaşın bir soykırım olacağı çok geçmeden anlaşılmış oldu. Mayıs 1992 yılında yapılan saldırının sonucu, öldürülen 17 ve 109 yaralı Boşnak, uluslararası camiayı da harekete geçirdi. Ancak, uygulanan petrol ambargosu ve hava bağlantının kesilmesi savaşı durdurmaya yetmedi. Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra ordunun elinde bulunan silahlar, özellikle tank ve toplar Sırpların denetiminde kalmıştı. Buna karşılık Boşnakların herhangi bir ağır silah veya teçhizatı bulunmamaktaydı. Bu yüzden BM'nin bölgede uyguladığı silah ambargosu, gerçekte sadece Boşnaklara karşı bir ambargo olmuştu. Boşnaklar için bu savaş, silah ambargosu nedeniyle savaş olmaktan daha çok katliam olmuştur.

Dört yıla yakın zamandır devam eden savaşta 150 bin civarında öldürülen insan sayısı, 2 milyon kadar göçe zorlanmış, yerini yurdunu terkeden insan sayısı ile Avrupa topraklarında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en vahşi savaş olarak tarihe geçti.⁹⁰

Boşnak sivilere karşı uygulanan Markale ve Srebrenica katliamları gerekçe gösterilerek, NATO'nun müdahalesiyle Sırp, Hırvat ve Boşnak temsilcileri (Milošević, Tuđman ve İzzetbegović) masaya oturtularak, Dayton Antlaşması imzalanmış oldu. Üç hafta süren görüşmeler sonucunda 21 Kasım 1995'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması'nın ana hatları şöyle olmuştur:

- Bosna Hersek bağımsız bir devlet olarak tanınmaktadır.
- Bosna Hersek Devleti, içinde Bosna Federasyonu ve Sırp Cumhuriyet'i ihtiva etmektedir. Toprakların %51'i federasyona, %49'u ise Sırp Cumhuriyeti'ne aittir.
- Saraybosna bir merkez hükümet, milli meclis, başkanlık sistemi ve anayasal mahkemeye sahip bir birleşik bir yapıda kalacaktır.

⁹⁰ Tanıl BORA, A.g.e; s. 144

- Başkan ve meclis demokratik yoluyla seçilecektir.
- Kollektif başkanlık sistemi birer Boşnak, Hırvat ve Sırp üyenin katılımıyla sağlanacaktır.
- İleride çıkabilecek problemleri önlemek için NATO ülkelerinden 60 bin askerden oluşan uzun dönemli bir barış gücü bölgede konuşlandırılacaktır. 20 bin kişilik IFOR (Implementatiton Force) askerleri ABD tarafından sağlanacaktı.⁹¹

Günümüz Bosna Hersek siyasi düzeni, Dayton Anıtlası baz alınarak düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanlık Konseyi ile yönetilen Bosna Hersek, üç tane cumhurbaşkanına sahiptir. Bu cumhurbaşkanlar Boşnak, Sırp ve Hırvat olmak üzere her sekiz ay, birinin öbürüne makamını devrederek cumhurbaşkanlık görevini üstlenmektedir.

2014 yılında yapılan en son seçimlerde, en çok oy alan siyasi partilerin milli partiler olması açısından, devletin halen milliyetçilik akımları ile boğuştuğunu göstermektedir. SDA ve HDZ partilerinin halen Boşnaklar ve Hırvatlar arasında en büyük rağbet görürken, uzun yıllardır Sırp milliyetçiliği ile ön plana çıkan SNSD partisi, Sırpların en büyük siyasi temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2013 yılında yapılan son nüfus sayımının resmi sonuçları halen açıklanmazken, kamuoyu ile paylaşılan sonuçlara göre Bosna Hersek nüfusu 3 milyon 800 bin civarındadır. Toplam nüfusunu yüzde 50'ye yakın bir oranla Boşnaklar oluşturmaktadır.⁹² Son yüz yılda beş defa yönetim değişikliğine uğrayan Bosna Hersek, bu süre zarfında ilk defa devletlerinin en sağlam unsuru olarak tarih sahnesinde Boşnaklar yer almaktadır.

⁹¹ Cüneyt YENİGÜN, Ümit HACIOĞLU, „Bosna- Hersek: Batı'nın Güvenini Kaybettiği Medeniyet“, **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 680

⁹² <http://popis2013.net/index.php?docid=1041>

2. BÖLÜM

DİNİ ÇEŞİTLİLİK VE DİNSEL ÇOĞULCULUK

Eski Ahit ve Kur'an'da anlatılan Habil – Kabil olayından örneklendirilerek anlaşılacak sonuçlardan biri, şüphesiz ki insanlık tarihinden bu yana karşılaştığımız ve insanlığı hep meşgul eden mevzulardan biri “bir arada yaşama” sorunudur. Bilinen bütün anlaşmazlık ve çatışmalarda aslında belli bir konu üzerinde farklı görüş ve bakış açılarına sahip olan insanoğlunun yapısı yatmaktadır. Diğer taraftan, bilinen bütün anlaşma ve iyi ilişkilerin oluşumuna aynı veya benzer görüşlere sahip olan tarafların varlığı sebep olmaktadır.

Gündelik mevzular hakkında ortaya atılan farklı görüşlerin çokluğu, bir üst bağlayıcılığının olmamasına rağmen, insanın anlayış ve düşünce kalıplarını şekillendiren, yönlendiren ya da en azından tetikleyen bir üst varlık olarak kabul edilen, dinlerin merkezi rolünde bulunan Mutlak Varlık etrafında şekillenen görüşler arası sınırların daha kesin ve belirleyici olması tartışılmazdır. İnsanlık tarihinin başlangıcından süregelen bu tür görüş alanlarının sayısı, “küresel bir köy” olma yolunda emin adımlarla ilerleyen dünyada, hep artış göstermektedir. Sayıları artmakla birlikte, bu çeşitliliklerde görülen çeşitler, zaman geçtikçe daha da fazla iç içe geçmiş durumda bulunmaktadır.

A- Dinsel Çeşitlilik

Özellikle büyük dinler olarak kabul edilen, Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerin, inanç sistemleri, ahlaki prensipleri, ibadetleri, toplumsal hayatı düzenleyen kurumları gibi incelendiğinde, bu tür dinlerin her birinin “Mutlak Hakikat” ile bir nevi ilişkileri olduğu görülmektedir. Bu dinler kendilerine özel sosyo – dinî alanlarda mensuplarının kimliklerini oluşturmuşlar ve bu kimlikler etrafında her din mensubu da kendi inancını telakki etmeye konulmuştur. Birbirleriyle çelişir gözükse iddialara rastlandığı gibi, benzerliklerinin varlığı da söz konusudur.

Benzerliklerinin var olması aslında onların bir arada, aynı ve ya komşu toplumlarda hayat bulmasından kaynaklanmaktadır. Büyük dinlerin birbirlerinden tümüyle tecrit edilememesi, tarih boyu çeşitli dinler arasında görülen münasebet ve etkileşimlerin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Pek çok Sami dininin arasından, Yahudilik kendine has hususiyetçiliği geliştirdi; Hristiyanlık Yahudilikten doğup gelişti; daha sonra İslam her ikisiyle de irtibat halinde Arap geleneklerini geliştirdi. Hinduizm Ari istilacıların düşüncesi ve amelleriyle Hindistan'ın yerli dini Dravid dinini birbiriyle karıştırdı. Budizm, hem Konfüçyanizmle hem de Taoizmle etkileşim yoluyla Çin'de, Hindu münzevi kültürüne karşı bir tepki olarak ortaya çıktı.⁹³

Görüldüğü üzere, tarih boyunca insanoğlu dinamik bir dinsel çeşitliliğe hep şahit olmuştur. Ancak, genel kanaate göre, XX. yüzyılın ilk yarısına gelinceye kadar dinler arası ilişkiler çoğulculuk problemini ortaya çıkaracak kadar geniş bir etki alanına sahip değildi. “Diyalog çağı” denen yeni bir dönemin başlangıcı, 1960’lardan itibaren farklı din mensuplarıyla olan ilişkilere atıfta bulunmaktadır.⁹⁴ Bu çağda, modern iletişim araçları, turizm, karşılıklı eğitim, göç gibi faktörlerle, farklı dinsel gelenek ve inanç taraftarlarının birbirleriyle diyaloga girmesi sadece gittikçe yaygınlaşmayıp, aynı zamanda bir zorunluluk halini almaya başlamıştır.

Dünya dinlerinin ilmi ölçüler içinde çalışılmaya başlanması, öteki insanların dinlerinin değerlendirilişini mümkün kılmış ve böylece farklı dinsel geleneklerinin meydana getirdiği birbiriyle çatışan doğruluk iddiaları problemini farklı bir boyuta taşımayı başarmıştır. Felsefi boyutu ağırlıklı olan bu konunun pratikteki karşılığı, günümüz insanının gündelik ilişkilerinde bile yer alacak kadar önemli mevzu haline gelmiştir.

⁹³ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, Akıl ve İnanç, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s.491

⁹⁴ Mahmut AYDIN, „Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülahaza“, **İSAM Dergisi**, s:2, 2001, s. 291

B- Dinsel Çoğulluk – Dinsel Çoğulculuk

Bulduğumuz toplumlara baktığımızda, etnik, dinsel, kültürel açıdan muazzam bir çeşitlikle karşılaşmaktayız. Bu zenginliği ifade etmek için farklı anlamlar taşıyan birçok kavram üretilmiş bulunmaktadır. Kavram karmaşasını önlemek üzere, biz de bu konuda farklı manalar yüklenen bazı kavramları açıklamaya çalışacağız.

Çoğulluk / çokluk kavramı genel anlamda bir arada bulunan herhangi bir tür çokluğu ya da çeşitliliği ifade etmektedir. En genel tanımıyla bir takım çeşitliliğin sadece bulunması halini ifade eden bu kavramın aksine, söz konusu olan çokluğa belirli bir bakış açısını kazandıran terimlerden biri ise çoğulculuktur.

Çoğulluk ve çoğulculuk arasındaki ayrım “tanımlama” ile “değer biçme” arasındaki farklılıkla ilgilidir.⁹⁵ Çoğulcu bakış açısı genelde çoğulluğa olumlu bakan, onu teşvik eden, destekleyen bir görüştür.

Çoğulculuk, çoğulluğa olumlu bakan hoşgörü durumu ile bağlantılı olabildiği gibi, aynı zamanda hoşgörüden farklı bir durum söz konusu olmaktadır. Daha sonraki bölümlerde görüleceği gibi, çoğulculuğun agnostisizme benzer özellikler taşımasından dolayı, agnostisizmle de karıştırılmaktadır. İşte bu yüzden kavramların asıl anlamları ve sınırlarının bilinmesi, konunun anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Hoşgörü, tanıma ve saygıdan farklı olarak bir hiyerarşiyi belirtir. Bu hiyerarşide bir üst olan “hoş gören” ve daha aşağı olan bir “hoş görülen” söz konusudur.⁹⁶ Çoğulculuğun asıl amacı ise herhangi bir tür hiyerarşiyi ortadan kaldırarak, çokluğun oluşturduğu çeşitlilik içerisinde bütün çeşitlerin eşit derecede olmasına vurgu yapmaktır.

Yan yana bulunan farklı dinlerin varlığına işaret eden dinsel çoğulluk teriminin aksine, dinsel çoğulculuk, öteki dinlerden insanlara dinsel ve sosyal münasebetler açısından nasıl bakılması ve yaklaşılması gerektiği konusu ile yakından ilişkilidir. Ancak, çoğulculuğu araştırırken, biz “bir dinin müntesibi başka bir dinin müntesibine

⁹⁵ Geir SKEIE, Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Önemi, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006, s.136

⁹⁶ Mustafa ERDOĞAN, Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm, Orion Yayınevi, Ankara, 2006, s.215-216

nasıl yaklaşmalı” diye araştırmıyoruz. Kişinin, bir başkasının bağlı olduğu *şeye* nasıl yaklaşması gerektiğini araştırmaya çalışıyoruz. Diğer dinlerdeki doğruluk iddialarına nasıl yaklaşmalıyız sorusu bir yandan epistemolojik bir sorudur, hangi inançları kabul etmenin akli olduğuyla ilgilidir. Diğer yandan da gerçekten neyin var olduğuna dair ontolojik bir sorudur. Bizim diğer insanlara nasıl yaklaşacağımız sorusu ahlaki bir soru olmakla birlikte, kendi dinimizin ahlaki hükümlerinin gerektirdiği şekilde muamele edilmelidir. Çoğu zaman, müsamaha, anlayış, gözetme, dostluk, saygı ve merhamet gibi kelimeler, tartışmaların anahtar kelimeleridir.⁹⁷

Dinî çoğulculuk, daha çok birlikli ve bütünlüklü olmaya çalışan bir dinler teolojisi ya da belki daha doğru bir ifadeyle, bir dinler felsefesidir. Çeşitli dönemlerde benzeri görüşleri savunanlar olmuşsa da, dinsel çoğulculuk esas itibarıyla John Hick tarafından küresel bir din kuramı ve akım olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Hick’in geliştirdiği bu kuram, onun genel din felsefesinin bir parçasıdır.⁹⁸ Dinsel çokluk sosyolojik bir gerçeğin tespitini yaparken, diğer taraftan dinsel çoğulculuğun felsefi yönü ağır basmaktadır.

⁹⁷ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.492

⁹⁸ Ruhattin YAZOĞLU, Dini Çoğulculuk Sorunu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.8

C- Dinde Çoğulculuk – Dinsel Çoğulculuk

Birbirinden ayırt edilmesi gereken bir başka kavram çifti ise dinde çoğulculuk ve dinsel çoğulculuk kavramlarıdır.

Büyük dinlerin ortaya çıkışından ya da vazedilişinden sonra geçen süre içinde, kendileri içinde bazı değişimlerin yaşandığını görmek mümkündür. Bu değişimler bazen o dinlere mensup kişilerin, dinin inanç ve ibadetlere yönelik algılamalarından oluşan farklı yorumlamalara bağlı iç etkenlerle ilişkili olabildiği gibi, bazen de dış etkenlere bağlı olarak diğer inanç sistemleriyle karşılaşması ve zamanla onlardan etkilenmesi şeklinde gerçekleşmektedir.⁹⁹

Siyasi, toplumsal, iktisadi, coğrafi, tarihi ve benzer sebeplerle oluşan bu tezahürler, din anlayışında yer yer farklılaşmaları ortaya çıkarmıştır. Bu farklılaşmaların zamanla sistematik özellik kazanarak, düşünce ve davranışları etkilemeye başlaması, kurumlaşarak ve sosyal hayatta derin izler bırakarak varlığını sürdürmesi, karşımıza dinde bir tür çeşitlilik olan “mezhep” olgusunu ortaya çıkartmaktadır.¹⁰⁰ Bu tür algılama farklılıklarına neredeyse her dinde rastlanmaktadır.

Üç semavi dininin hepsinde aynı dinin farklı algılamaları görülmektedir. Örneğin, İslam dininde Şafilik, Hanefilik, Malikilik, Caferilik, Şiilik gibi, Hristiyanlıkta; Katolik, Protestan, Ortodoks gibi, Musevilikte; İshakiyye, Yudganiyye, Karaım gibi mezhepler.

Dinde mutlak varlık olarak görülen Tanrı’dan gelen her şey koşulsuz, şartsız, dindarlar tarafından kabul edilmektedir. Ancak, insanın yapısından kaynaklanan sınırlılıklardan dolayı, bu mutlak hakikati her zaman doğru anladığını iddia etmek mümkün değildir. Bundan dolayı, aynı din içinde ortaya çıkmış olan farklı anlayışlar arasında hakikat değeri açısından bir ayırım yapmanın imkansızlaştığı durumlar bulunabilir. İşte dinde çoğulculuk bu durumu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹⁰¹

⁹⁹ Şinasi GÜNDÜZ, Yaşayan Dünya Dinleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s.24

¹⁰⁰ Hasan ONAT, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi, s:18, 2005, s.8

¹⁰¹ Hasan ONAT, A.g.e; s.10

Dinde çoğulculuğun temel felsefesi “birlik olma” üzerinde kurulmuştur. Herkes, kendi farklılığı ile var olabilmeli, öylece tanınmalı ve kabul görmelidir. Buradaki “tanınmalı” ve “kabul görmeli” şartlarının “hoş görülmeli”den farklı ve daha ileri bir aşamayı anlatmak için vurgulanmaktadır. Daha önce zikrettiğimiz gibi, hoş görülmede kabul edilen üst – ast ilişkisi, yakalanması istenen durumu ifade etmede yetersiz kalmaktadır. Bu yüzden de dinde çoğulculuk, diğer mezhepleri hoş görme değil, dindeki tüm farklılıkları saygın, değerli görme, her anlayışa eşit mesafede bulunma anlamına gelir.

Dinsel çoğulcululuk farklı dinlerin birbirleriyle olan ilişkilerde takınılan tavrı ifade ederken, dinde çoğulculuk, dinsel çoğulculuğun aksine, kendi din – dışı ile değil, kendi din – içi olarak kabul ettiği farklılaşmaya takınılan tavra işaret etmektedir.

D- Dinsel Çoğulculuğun Ortaya Çıkmasını Tetikleyen Etkenler

Dinsel çeşitliliğe olan ilginin son zamanlarda artarak büyümesine yol açan bazı etkenlerden bahsetmek mümkündür. Dinsel çeşitliliğe karşı üretilen son çözüm olarak takdim edilen dinsel çoğulculuğun ortaya çıkışı etrafında bu koşulları incelemek yerinde olur. Bunların bir kısmı teorik, bir kısmı da pratik boyuttadır.

Dinsel çoğulculuğun ortaya çıkmasında etkili olan teorik problemlerin başında modernitenin hakimiyetiyle birlikte kilisenin iç yapısında meydana gelen değişimler gelmektedir.¹⁰² Batı – Hristiyan düşüncesinin “mutlak hakikat” anlayışı, XVIII. yüzyılın Aydınlanma Felsefesi ile ciddi zararlar görmüştür. O zamana kadar, statik, ezeli, tek taraflı ve dışlayıcı bir karakter arz eden hakikat telakkisi, dinamik ve algılanılabilir hale gelmiş ve hakikat, onu kavrayan kişinin idrakine bağlanmıştı. Modern düşüncenin en temel tezlerinden biri, kimsenin kimseye bir üstünlüğünün bulunmadığıdır. Bu nedenle mutlak hakikati elinde bulundurduğunu iddia eden her görüş sorgulanmaya başlandı.

Batılıların kendilerinin dışındaki kültür ve dinlerle karşılaşmaları ve etkilenmeleri esasen coğrafi keşiflere, hatta Haçlı Seferleri’ne kadar geri götürülebilir. Ancak, XIX. yüzyılın başlarından itibaren artarak devam eden bir disiplin olarak oryantalizm çalışmaları ve entelektüel gelişmeler dinsel çoğulculuğa karşı olumlu bir tutum takınılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁰³ Bu bilgi birikimiyle dinlerin tarihsel ve mukayeseli olarak araştırılması gerektiğini savunanların sayısı hızla artmaya başlamıştır. Son iki yüzyıldır dinî gelenekler ve inançlar daha objektif ve bilimsel araştırılmaya başlanmış, farklı dinler ve inançlar ile ilgili doğru ve daha tarafsız bilgiler edinilmeye başlanmıştır. Büyük dinlerin temel kaynakları ve kutsal kitaplarının çeşitli dillere tercüme edilmesiyle, bilgi sağlayıcı tekeller kırılmış, bilgilerin ilk elden okunmasına ve bu şekilde daha önce bu dinlerle ilgili üretilmiş yanlış, önyargılı bilgilerin düzeltilmesine imkan sağlanmıştır.

Dinsel çoğulculuğun ortaya çıkmasındaki pratik koşullara gelince; göçler, seyahatler, küreselleşme süreciyle birlikte artık zorunlu hale gelen dinler ve kültürler

¹⁰² Kürşat DEMİRCİ, Yahudilik ve Dini Çoğulculuk, Ay Işığı Yayınları, İstanbul, 2000, s.11

¹⁰³ Yücel BULUT, Oryantalizmin Kısa Tarihi, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s.30

arası diyalog faaliyetleri, demokrasi kültürünün gelişmesi ve kitle iletişim araçlarının yaygınlığı akla gelen ilk koşullardır.¹⁰⁴ Sanayileşmenin etkisiyle 1960’lardan itibaren Asya ve Afrika gibi coğrafyalarda yaşanan istihdam sorunu, Batı’ya işgücü maksadıyla gerçekleştirilen göçlerle çeşitli ırk ve dinlere mensup insanların bir arada yaşamaları zorunlu hale gelmiştir. Klasik ulus devletin sınırları ortadan kalkmış, insanlar ve kültürler hiç olmadıkları kadar birbirleriyle diyalog içerisine girmek zorunda kalmışlardır. Teknolojik ulaşım imkanları, özellikle televizyon ve internet sayesinde farklı din mensupları, inanç, dil, yeme – içme, giyim – kuşam, adet ve görenekler gibi dinî ve kültürel unsurlarını her yere rahatça taşıma imkanı bulmuştur. Ayrıca, artan seyahat imkanları ve turizm sayesinde farklı dinî geleneklere ve kültürlerle mensup kişiler çok daha rahat birbirleriyle doğrudan iletişime geçebilmektedir. Tüm bu çoğulluk etrafındaki gelişmeler çoğulculuk konusunu gündeme getirmiştir.

¹⁰⁴ Mahmut AYDIN, Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s.30

E- Dinsel Çeşitliliğe Yönelik Yaklaşımlar

Dinsel çeşitliliğin zemin oluşturduğu bu kadar din arasında, söz konusu dinlere karşı nasıl bir tavrın takınılması gerektiği tartışması günümüzde toplum tartışmalarının merkezine oturtulmuş sayılmaktadır. Tanrı'nın varlığı, kurtuluşun imkanı ve mahiyeti, ölüm sonrası hayat gibi ilk bakışta felsefi düzeyde yapılan “teorik” bir tartışma gibi gözükse de aslında pratik boyutu daha dikkat çekici olmaktadır. Bu teoriler pratiğe döküldüğü zaman, günümüz dünyasında bir toplumun insanlar arası, komşular arası ilişkilerin nasıl olduğuyla alakalı cevaplar bize sunulmaktadır. Bu konuyla ilgili tartışmaların, din ve kültürlerin birbirine iyice karıştığı XX. yüzyılda alevlenmesi, aslında sürecin doğal bir işleyişi olarak algılanmalıdır diye düşünüyoruz. Bu sürecin gidişatını bir önceki başlık altında biraz daha ayrıntılı bir şekilde açmaya çalıştık.

Öteki'nin durumu ile ilgilenmeyi gerektiren sebepleri konjonktürel şartlar altında değerlendirmek doğru olsa bile şüphesiz ki yetersizdir. Ötekinin varlığı, düşünen insan için, çok daha evrensel teolojik ve felsefi sorunlara cevap aramayı da gerektirmektedir. İnsanlığa büyük faydası dokunmuş, bizim dinimizden olmayan bazı bilim adamları ölüm sonrası bir nevi cezaya mahkum edip etmeme sorusu, her samimi dindar tarafından cevabı aranan sorulardandır. Bu ve benzeri soruların tarihsel, toplumsal ve teknolojik bağlamları aşan bir boyutu vardır.

Her türlü çeşitlilik barındıran farklı ortamlarda, ötekinden o bireyi veya üyesi olduğu topluluğu farklı kılan temel çerçeveye bakılmaktadır. Dinlerin temel çerçevesi söz konusu olduğunda, çoğu zaman daha önceden çizilmiş, değişikliğe pek da açık olmayan bir mekanizma söz konusu olmaktadır. O çerçeveden dışarı çıkmak, bazen de mevzu bahis olan dinden dışarı çıkmakla karşı karşıya getirebilmektedir.

Buna rağmen, bir dinin duruşunu tasvir etmek bazı konularda pek de kolay değildir. Bu konulardan biri, aynı din mensuplarının farklı zaman sürecinde veya aynı zaman fakat farklı mekan açısından öteki din mensuplarına karşı takındıkları tavır meselesidir.

Aynı çerçeve altında bulunan ve aynı kaynaktan beslenen bu dindaş insanların, farklı koşullar altında karşılaştıkları meselelere birbirinden farklı çözümleri bulmaları

şüphesiz ki toplumsal dinamizme bağlanabilmektedir. Bir dini tamamen dışlayıcı veya tamamen kapsayıcı vasıfla irtibatlandırmak bu yüzden imkansızlaşmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere, bir dinin farklı yaklaşımlar söz konusu olabilmektedir.

Dinsel çeşitliliğe karşı takınılan tavırlar üç temel başlık altında incelenmektedir. Bunların en serti dışlayıcılık (exclusivism), daha yumuşak ancak kendi dinin arkasında durmayı gerektiren kapsayıcılık (inclusivism) ve son olarak bir dinler teolojisi şeklinde karşımıza çıkan çoğulculuk (pluralism). Bunların ardından, dinsel çeşitliliğe ayrı bir başlık altında dinler arası rekabet ve çatışma konusunu ele almayı uygun gördük.

E. 1.- Dinsel Dışlayıcılık

Öteki ile ilişkilerde görülen tekelci veya dışlayıcı tavra çoğu zaman belli başlı psikolojik ve sosyolojik sebepler neden olmaktadır. Bu psiko – sosyal etkenlerin başında genellikle stereotip ve önyargılar bulunmaktadır. Birbiriyle çok yakın ilişkiye sahip olan bu iki kavram çoğu zaman birbiri ile karıştırılmaktadır. İnce farklarını göz önünde bulundurarak stereotip, “bir sosyal grubun ismi duyulduğu zaman zihinlerde çağrışım yapan nitelikleri” ifade ederken; önyargı, “bir kişiye sırf bir gruba ait olmasından dolayı olumsuz bir tavır takınma” halini dile getirmektedir.¹⁰⁵

Geçici veya sürekli, tabii ya da sözleşmeli, büyük ya da küçük çok çeşitli gruplarda yaşayan insanlar, bu gruplar çerçevesinde oluşan sosyal kimlikler vasıtasıyla sosyal bir algı kalıbına dahil edilmiş oluyorlar. Zira her grubun kendisini ötekinden ayıran bir takım özel iddia ve kabulleri ile varlığını sürdürmektedir. Böylece her grubun üyesi veya mensubu, kendisini, diğer grup üyeleriyle benzeşen yönleriyle değil, daha ziyade ayrılan ve farklılaşan yönleriyle tanımlamaktadır.

Dinî, mezhebî, ırkî ve siyasî kimlikler en etkin kategoriler olarak gözükmektedirler. Geleneksellikten modernizme doğru sıkıntılı geçiş yaşayan toplumlarda dinî kimlik daha ön plana çıkmaktadır. Çoğu zaman böylesi bir durum kazandırdığı olumlu bir sosyal kimlik, ötekine yönelik aşağılayıcı, tahkir edici, ayrımcı,

¹⁰⁵ Kazım ARICAN, Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bit Çözümleme, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2013, s.15

dışlayıcı söz ve fiillerle tezahür etmektedir.¹⁰⁶ İşte din, içi temiz ve iyi ahlak çerçevesinde olumlu davranışları teşvik ettiği halde, dışı vuruma geldiği zaman kırıncı ve olumsuz bir davranışa nasıl dönüşüm yapma potansiyeli taşıdığı daha iyi anlaşılmış oldu.

Her inanç temelde etnosantrik bir karakter arz ettiğinden dolayı, en doğru ve en mükemmel olduğu iddiasını beraberinde taşımaktadır.¹⁰⁷ Bundan yola çıkarak, “öteki’nin az ya da çok olumsuz algılanması” inancın doğasından beslendiğini iddia etmek pek de yanlış gözükmemektedir.

Huntington’a göre; din, insanlar arasında keskin ve dışlayıcı bir şekilde ayrım yapmaya teşvik eden en önemli etkenlerden biridir. Dinlerin gerektirdiği tek tercihlilik zorunluğu, çifte vatandaş olan bir insanın, örneğin yarı Fransız, yarı Arap olmaya imkan bırakırken, yarı Müslüman, yarı Hristiyan olmaya müsaade bırakmıyordur. Dünyanın farklı ülkelerin çeşitli birlik oluşturmalarında, temelini zımnen kültür ve din oluşturmaktadır.¹⁰⁸ Şu da unutulmamalıdır ki; her birlik oluşumunda, o birlik dışında kalan, bir nevi dışlanmış olanların varlığı da zorunludur.

Dışlayıcılık paradigmasına göre bütün insanların muzdarip olduğu çıkmaz aynıdır. Bu çıkmazı aşmak için gereken kurtuluş, özgürleşme, insanın kemale ermesi, ya da dinin nihai amacı olarak kabul edilen şey, her ne ise, sadece hususi bir dinde bulunur veya onun aracılığıyla elde edilir.

Her ne kadar diğer dinler hakikatler ihtiva etse de, asli inançları ile tek bir din hem bu çıkmazı hem de onu aşmak için neyin gerektiğini layıkıyla belirtmektedir. Diğer dinlerin asli inançları bu hususta başarısızdır, tespit edilen çıkmazın giderilmesinde etkin değildir. Diğer dinlerin mensupları, dindarlıklarında samimi olsalar ve ahlaken dürüst olsalar da kendi dinleri aracılığıyla bu çıkmazı aşamazlar. Kurtulmak veya özgürleşmek için biricik yoldan haberdar olmaları, ondaki hakikatleri kabul etmeleri ve benimsemeleri zorunludur.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Kazım ARICAN, A.g.e; s.17

¹⁰⁷ Kazım ARICAN, A.g.e; s.18

¹⁰⁸ Kazım ARICAN, A.g.e; s.19

¹⁰⁹ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.494

Dışlayıcılık, bir dinin öğretilerinin doğru, diğerlerinin doğru olanlarla çatıştığından dolayı yanlış olduğunu savunan “öğretisel dışlayıcılık”, tek bir dinin kurtuluş ve özgürlüğü sağladığını ve ona götürdüğünü savunan “soteriolojik dışlayıcılık”, ve bir dinin dinî tecrübelerinin gerçeğe bağlı olduğunu iddia eden “tecrübeye dayalı dışlayıcılık” şeklinde üç kısma ayrılmıştır.¹¹⁰

En eski ve tarihsel olarak en çok taraftarı olan görüş dışlayıcılıktır. Hristiyanlık kendi tarihi boyunca hep dışlayıcı paradigmayı savunmuştur. Bu türden inançlar Hristiyanlığı yayma gayretini ve misyonerlik faaliyetlerini izah etmeye yardım etmektedir.

XX. yüzyıla kadar Hristiyanlar hiç bir ayırım yapmadan hemen hemen diğer dinlerin tümünü paganlık olarak değerlendirmiş ve onları suç ve günah içerisindeki inanışlar olarak görmüşlerdir. Stereotipler etrafında oluşan Müslüman imajı, özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda barbar ve zalim kavramlar altında belirginleşmeye başladı. Hristiyanların “öteki” söyleminin daima din üzerine odaklandığını göz önünde bulundurarak, bunu özelde Türkler gibi bazı farklı millet isimleriyle dillendirmiş olsalar bile, genelde “öteki” anlayışları hep aynı kalmıştır.¹¹¹

Kilise dışında kurtuluşun olmadığını savunan Hristiyan teologlar, bu teoriyi savunmak üzere pek çok dinî gerekçeyle görüşlerini dayandırmaktadır. İncil’de geçen “Her kimse Oğul’u tanımadan Baba’ya ulaşamaz.”¹¹², “Yol, gerçek ve yaşam Ben’im. Hiç kimse Baba’ya bensiz ulaşamaz.”¹¹³ ve yine Yeni Ahit’te geçen “Ve başka hiçbirinde kurtuluş yoktur; çünkü gök altında damlar arasında verilmiş başka bir isim yoktur ki onunla kurtulabilelim.”¹¹⁴ gibi sözleri, geleneksel Hristiyan bakış açısının dışlayıcılığa kaymasına etki etmesi tartışılmazdır.

Hristiyanlık, özellikle de Katolik mezhebi, dışlayıcı paradigmanın en bariz temsilcilerinden biri olarak kabul görmektedir. En önemli dinî kurumları olan Papalık, 1302 yılında VIII. Kutsal Deklarasyonu’nda geçen “Biz imanımızın gereği olarak

¹¹⁰ Ruhattin YAZOĞLU, Hüsnü AYDENİZ, Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.9

¹¹¹ Kazım ARICAN, A.g.e; s.21

¹¹² Matta, 11:27

¹¹³ Yuhanna, 14: 5-6

¹¹⁴ Resullerin İşleri, 4:12

inanırız ki İsa'nın mesajını sadece kutsal Katolik kilisesi temsil etmektedir. Yine sağlamca inanır ve şahadet ederiz ki bu kilisenin dışında ne kurtuluş ne de günahların bağışlanması mümkündür. Ayrıca ilan eder ve bildiririz ki Kutsal Roma Papalığı'na itaat etmek her insanın kurtuluşu için zaruridir.” ifadelerini bu paradigmaya örnek gösterebiliriz. Dışlayıcılık görüşü, “kiliseye katılmayanların sonsuza kadar ateşte yanacaklarına” karar verildiği 1442 Floransa Konsili'nde zirveye ulaşmıştır.¹¹⁵ Katolik dünyası II. Vatikan Konsili'ne kadar (1963 – 1965) “Katolik kilisesi dışında kurtuluş yoktur” görüşünü benimseyerek, dışlayıcılığın en bariz temsilcilerinden biri olmuştur.

Hristiyanlığın diğer önemli bir mezhebi olan Protestanlıkta da benzer bir yaklaşımın hakim olduğu söylenebilir. Martin Luther “Hristiyanlığın dışında kalanlar, ister sapıklar, Türkler, Yahudiler, Katolikler olsun, tek ve gerçek Tanrı'ya inansalar dahi Rabbin gazabı ve cehennem azabına duçar olacaklar.” sözleri yine dışlayıcılık paradigmasını özetlemektedir.¹¹⁶ Protestan olan Martin Luther'in kendi dininden bir mezhep mensupları olan Katolikleri öbür din mensuplarıyla aynı kefeye koyması ile daha aşağıda ayrı bir başlık altında dikkat çekeceğimiz dinde dışlayıcılığın örneğini de sergilemiş oldu.

Dinlerin çoğu özü itibariyle dışlayıcıdır. İslam düşünce tarihine baktığımızda, mutasavvıflar hariç, genel olarak İslam alimleri, özellikle fukaha, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilen kurumsal İslam'ın tam ve en mükemmel vahiy olduğunu, diğer dini geleneklerin ise bazı hakikatler ihtiva etseler de kurumsal İslam'sız herhangi bir değere sahip olmadıklarını ileri sürmektedirler. Bunun için de “Allah katında makbul din İslam'dır”¹¹⁷ gibi ayetlerini delil olarak gerekçe gösterirler.

Müslümanlar, ehli kitap statüsünü tanıyarak monoteist karakterli dinlere diğer dinlerden ayırma yolunu benimsemiş oldular. Ancak teolojik farklılıktan hareketle İncil'in ve Hristiyanlığın bozulmuş, insanı tanrılaştıran bir kitap ve din olduğu ve Hristiyanları “gerçek” dini kabul etmeme hususundaki inat ve ısrar eden cahil ve kafirler olarak algılamaları, dışlayıcılık anlayışından kendilerini çoğu zaman uzak tutamadı.

¹¹⁵ Muhammed OVEY, “Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.8, 2003, s.285

¹¹⁶ Adnan ASLAN, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, **İSAM Dergisi**, s:2, 1998, s.149

¹¹⁷ Ali İmran, 19.

Yahudilere gelince; diğer dinlere yönelik geleneksel Yahudi anlayışı, kendisinin doğru, diğer dinlerin ise yanlış olduğu şeklindedir. Kendilerinin seçkin ve üstün bir grup olduğuna inanan Yahudiler, kendi dışındaki milletleri iki gruba ayırmaktadır: Nuhiler ve putperestler. Putperestlerin, kurtuluşun gerçekleşeceği gelecek hayatta yerleri olmadığına ve onların sonsuza kadar uyuyacaklarına inanmaktadırlar. Putperestlere karşı takındıkları tavır tipik bir dışlayıcılığın örneğidir. Tarihsel bağlamında ötekine karşı bakışları XVIII. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan Aydınlanma ile özellikle Avrupa Yahudileri arasında olumluluğa doğru kaymış olsa bile, sonradan Yahudi olma zorluğu ile kendilerini hep üstün görmeye devam etmişlerdir.¹¹⁸

Budizmde de dışlayıcı temalar mevcut bulunmaktadır. Budistler benimsediği sekiz dilimli yol kurtuluş için zorunlu olduğuna inanmaktadır. XX. yüzyılda yaşamış Budist alim Gunapala Dharmasiri dışlayıcı temalar ortaya koymuştur. Gerçekçi bir yaklaşım benimseyerek, Dharmasiri dinlerin akli olarak değerlendirilebilen doğruluk iddiaları ihtiva ettiğini kabul etmiştir. Ona göre, Hristiyanların akıl – dışı yanlış inançları arzudan ve cehaletten kaynaklanmaktadır.¹¹⁹ Dışlayıcı bir hava içinde, Budist doğruların ve ahlakın Hristiyanlıkta bulunan yanlış fikirlerden üstün olduğunu kabul etmektedir.

Genelde dışlayıcı paradigmanın iddialarını şu üç noktada toplamak mümkündür:

- Belli bir dinin diğer dinlere nispeten çok özel bir yeri vardır. Tanrı kendini özel yoluyla bu dinle vahyetmiştir.
- Din asıl itibarıyla insani değil, ilahidir. Dolayısıyla onun hakkında karar vermek insana düşmez.
- Bu dünyada cezayı hak eden insanlar daima olacaktır. Herkesi kurtarmak endişesiyle hakikat tahrip edilmemelidir.¹²⁰

Sonuç olarak dışlayıcı yaklaşım, öteki dinlere yönelik en negatif tavırlara sahip olan bir paradigmadır. Bu tür paradigmlar çoğu zaman insanoğulları karşı karşıya getirerek, kendi dinleri adına öteki din mensuplarına karşı kötü davranmaya

¹¹⁸ Fuat AYDIN, Yahudilik, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s.160

¹¹⁹ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.497

¹²⁰ Adnan ASLAN, A.g.m; s.149

sevk etmiştir. İster Haçlı Seferleri dönemlerinde, ister yakın tarihimizde Amrîstar, Bağdat, Beyrut, Kûdûs, Keşmir, Saraybosna gibi yerlerde büyük acılara neden olan dışlayıcılığın izlerini görmek mümkündür.

Bu paradigmaya yöneltlen en ciddi eleştiriler ilahi adalet etrafında yoğunlaşmaktadır. Buna göre, kurtuluş için gerekli olan mesajları hiç duymamış veya anlamaktan aciz birini ebedi cezaya mahkum etmenin Tanrı adaletiyle çelişeceğine inanılmaktadır. İnsanların çoğu yetiştikleri toplumlarda etkin olan dini benimsemekle birlikte, tek bir dinin kurtuluşa götürdüğünü kabul etmek, aslında ilahi mesajını belirli bir zamanda, belirli bir yolla yollayan Tanrı'nın bu sınırlar dışında kalanlara azap etmesiyle, mutlak merhamet ve adalet iddiasıyla çelişmesi söz konusu olabilmektedir. Bu eleştiriye “ölüm sonrası Hristiyanlaştırma” ile cevap verilmeye çalışıldı. Buna göre Tanrı, hayatta Hak Din ile karşılaşma şansı bulamayanlara, ölümden sonra böyle bir fırsat ve imkan sağlayacaktır. Tanrının hükmü ancak bu fırsatların tanınmasından sonra gerçekleşecektir.

Dini cemaatler, kendi cemaat hayatlarının anahtar öğelerini kurban etmeksizin kendi inançlarından vazgeçmesi beklenemez. Onların inançları, cemaatini oluşturmada ve muhafaza etmede hayati işlevler gördüğü için , inançlarının dışlayıcı hususiyetinin terk edilmesi, aslında o cemaatin dini kimliğinin tahrip edilmesi demek.¹²¹

E.1.A.- Dinde Dışlayıcılık – Dini Dışlayıcılık

Dini dışlayıcılığı, din mensuplarının sadece kendi imanlarını ya da dinlerini üstün görüp, diğerlerini küçük görmek; sadece kendi dinlerini gerçek ve kurtarıcı olarak görmeleri ve iddia etmeleri şeklinde özetlemek mümkündür. Esasen dini dışlayıcılık kadar bireylerin sergilemiş oldukları en belli başlı tutumlardan biri de dinde dışlayıcılıktır. Her dinde dışlayıcının aynı zamanda dini dışlayıcı da olması kuvvetli bir ihtimal olduğu halde, her dini dışlayıcının dinde dışlayıcı olduğu manasına gelmez.

“Dinde dışlayıcı” tutumu, aynı din içerisinde sadece kendi anlayışının, mezhebinin ya da grubunun ‘doğru’, diğerlerinin ‘yanlış’ olduğunu; bu nedenle de

¹²¹ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s. 502

sadece kendilerinkinin ‘en iyi’ ve ‘en üstün olup diğerlerinkinin ‘daha aşağı’ olduğunu iddia etmek şeklinde tanımlanabilmektedir.¹²²

İslam düşünce geleneğinde, kimi zaman dinde dışlayıcılığın (tekfir) inanç örtüsü altında hasımlara karşı siyasi bir silah olarak kullanıldığını görebilmekteyiz. Siyasi otorite ile muhalefet arasında ve hatta muhalif fırkalarının birbirlerine karşı kullandıkları bu silah, fırkaların parçalanmasına ve ana otorite karşısında zayıflamalarına yol açtı. Kurtuluşa eren fırkanın tekfiri, bütün muhalefet fırkalarının otorite ile ilişkiye geçen diğer fırkaları tekfir etmesi noktasına varmıştır.¹²³ İslam tarihinde ilk bilinen tekfirci fırkası Hariciler olmuştur. “Bir Müslümanın başka bir Müslümanı tekfir edememesi” kaidesi üzerinde İslam alimlerinin çoğu görüş birliği sağlamış olmakla birlikte ve de İslam inançları açısından tekfirin çok ağır hükümler taşımasına rağmen,¹²⁴ İslam tarihinin erken dönemlerinden günümüze kadar bu tür grupların varlığı göze çarpmaktadır.

Bir zihniyet türü ve yapısı olan bu tutum, tarihte, özellikle fırkalar arası fikri tartışmaların yoğun yaşandığı dönemlerde boy göstermiştir. Karşı tarafın itibarını zedelemek üzere kullanılan bu silah, aşırıya kaçanların vazgeçilmez propaganda malzemelerin olmazsa olmazlarından sayılmaktadır.

Hristiyanlık tarihinin başlangıcından itibaren ve ilk mezheplerin ve ayrışmaların yaşandığı dönemlerde böyle bir mezhepler arası dışlayıcılık söz konusu olmuştur. Katolik Kilisesi’nin “Kilise dışında kurtuluş yoktur” (Extra Ecclesiam Nulla Salus) dogması temel inanç esaslarından biri haline gelmiştir. Buna göre, Hristiyan olup da Katolik olmayanların hali öteki putperestlerin durumu gibidir.¹²⁵ Bugün genellikle Evanjelik kiliseler arasında yaygın olan dışlayıcı yaklaşım, yakın zamana kadar Roma Katoliklerinin geleneksel yaklaşımını oluşturmaktaydı.

Yukarıda bahsi geçen bir başka Hristiyan mezhebi olan Protestanlığın kurucusu olarak kabul edilen Martin Luther’in sözleri, dinde dışlayıcılığın en bariz örneklerinden birini karşımıza çıkarmaktadır: “Hristiyanlığın dışında kalanlar, ister

¹²² Kazım ARICAN, A.g.e; s.289

¹²³ Kazım ARICAN, A.g.e; s.290

¹²⁴ Kazım ARICAN, A.g.e; s.295

¹²⁵ Baki ADAM, Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s.79

sapıklar, Türkler, Yahudiler, Katolikler olsun, tek ve gerçek Tanrı'ya inansalar dahi Rabbin gazabı ve cehennem azabına duçar olacaklar.”¹²⁶

E.2.- Dini Kapsayıcılık

Dışlayıcılığın aksine kapsayıcılıkta görünen yumuşatma öteki din mensuplarıyla kurulacak olan ilişkilerde önemli bir unsur teşkil etmektedir. Türkçeye indirgemecilik olarak da çevirebileceğimiz kapsayıcılık, kısaca, kurtuluşun diğer dinler aracılığıyla da mümkün olabilmekle birlikte, kurtuluşa erdiren asıl yolun tek bir dinden geçtiğini iddia eden paradigmadır.

Kapsayıcılık, dışlayıcı paradigma gibi, tek bir dinin doğru ve geçerli olduğunu kabul eder, ancak diğer dinleri değersiz ve şeytani görmek yerine, onları, kesin ve doğru olan dinin bazı yönlerini yansıttıcı ve bu dine yönelim sağlayıcı olarak görür.¹²⁷ Bu anlamda kapsayıcılar, bir yandan kurtuluşun elde edilebilmesini bir dinde belirtilen şartların yerine getirilmesine bağlayarak dışlayıcı paradigmaya yaklaşırken; diğer yandan çoğulcu bir bakış geliştirerek farklı dinler aracılığıyla da Tanrı'ya ulaşılabilirliğini söylerler. Ancak çoğulcu paradigmanın aksine, dinleri birbirine eşit görmezler.

Kapsayıcılık düşüncesinin gelişmesine etki eden faktörlerin temeli XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren coğrafi keşiflere dayanmaktadır. Kültürel ve dinsel çeşitlilikle yakından tanışmaya başlayan Batı dünyası, İsa – Mesih'in mesajını hiç duymamış olmalarına rağmen gayet güzel davranışlara ve iyi ahlaka sahip olan insanları görünce, bu durum kafa karışıklıklarına neden olmuştur. Katolik dünyası daha sonraki dönemlerde bu gelişmelere kayıtsız kalamayıp II. Vatikan sonuç bildirgesinde Hinduizm, Budizm ve İslam'ın da doğru ve kutsal şeyler içerdiğini kabul etti. Kendi hataları olmaksızın, kiliselerinden habersiz olan ama yine de samimi olarak Tanrı'yı arayanların da kurtuluşa ereceğini ilan etti. Bu gelişmeler dışlayıcılığın terk edilerek kapsayıcı paradigmanın öne çıkmasını sağlamıştır.¹²⁸

¹²⁶ Adnan ASLAN, „Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi“, **İSAM Dergisi**, s:2, 1998, s.149

¹²⁷ Cafer Sadık YARAN, Dinsel Kapsayıcılık, **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.67

¹²⁸ Cafer Sadık YARAN, Dinsel Kapsayıcılık, **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.69

Esasen Hristiyan teolojisi ve din felsefesi çerçevesinde geliştirilmesi nedeniyle, onun sistemli haline yine Hristiyanlık eksenli yaklaşımlarda rastlanılmaktadır.¹²⁹ En önemli temsilcisi olarak Katolik teolog Karl Rahner kabul edilmektedir. Kapsayıcılıkla ilgili görüşleri genel olarak dört maddede özetlenebilir:

- Hristiyanlık, bütün insanlığa hitap eden mutlak bir dindir; diğer dinler onunla aynı derecede ve eşit kabul edilemez.
- Hristiyanlık, teolojik açıdan herkesin kurtulmasını amaçlayan Tanrı iradesinin eseridir ve bu irade kendini Mesih’le ifade etmiş, tarihi olarak da İsrail dinlerinde gerçekleşmiştir. Ona göre, Tanrı’nın rahmeti Hristiyanlığın dışındaki dinlere rağmen değil, onların yoluyla da gerçekleşebilir. Bu durumda, diğer dinler Tanrı’nın merhametine aracılık ettiği sürece meşru kabul edilmelidir.
- Bir Hristiyan başka bir dine mensup bir kişiyle karşılaşır, onu Tanrı’nın kurtarıcı rahmetinden mahrum ve günahkar biri olarak telakki etmemelidir. Başka dinlere mensup olan iman sahipleri, kalplerinin derinliklerinde Tanrı’nın rahmetini benimsedikleri için, Rahner onlara, “anonim Hristiyanlar” demeyi uygun görmektedir. Rahner’a göre onlar, iyi bir hayat sürerek Tanrı’nın rahmetine müsbet karşılık verdikleri müddetçe, objektif Hristiyanlıktan haberdar olmasalar bile, Mesih yoluyla vahyedilene inanmış gibidirler. Rahner’in “anonim Hristiyan” kavramını ortaya atmasının nedenlerinden biri, kurtuluşa sadece Hristiyanların ulaşacağına dair inancıdır. Eğer bir fert kurtulacaksa, mutlaka Hristiyan olmalıdır; eğer Mesih’in dinine inanıyorsa gerçek Hristiyan, değilse “anonim Hristiyan” adını alır.
- Rahner, kilise mensuplarının kendilerini seçilmiş ve kurtulmuş, başka din mensuplarını ise günahkar, zavallılar görmelerinin doğru olmadığını söylemektedir.¹³⁰

İslam dininde de Hz. Peygamber’den önce gelen bütün peygamberler ve onlara tabi olanlar “Müslüman” olarak nitelendirilmekte, bu şekilde bu kapsayıcı tutuma bir

¹²⁹ Adnan ASLAN, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, **İSAM Dergisi**, s:2, 1998, s.151

¹³⁰ Ruhattin YAZOĞLU, A.g.e; s.15-16

gönderme yapılmaktadır. Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği kurumsal İslam tek mutlak doğru dindir. Diğer dinî gelenekler ise mutlak doğru dinin kısmi yansımalarıdır.¹³¹

Kapsayıcılığın vurgu yaptığı, kurtuluşun farklı dinlerde bulunabileceği savı, Budistlerde de görülebilir. Dalai Lama özgürleşmenin insanların Budist olmadan yaşadığı pek çok hayat dönemi vasıtasıyla gerçekleştiğini belirtir. Budist olmayanlar Budizm'i kabul etmemelidir, fakat daha iyi insanlar olmak için kendi dinleriyle sadık bir şekilde amel etmelidir. Ancak nihai özgürleşme veya Nirvana'ya erişme sadece Budist metinlerde açıklanmıştır ve sadece Budist amellerle başılır.¹³² Hristiyan dünyasında bu düşünce geliştirilmiş olsa da Rahner'in ortaya attığı "anonim Hristiyan" başka dinlere de uygulanabileceği aşıkardır. Bu şekilde kapsayıcılık etrafında geliştirilen teorilerde "anonim Müslüman", "anonim Yahudi", "anonim Budist" gibi kavramların kullanılması söz konusu olabilmektedir.

Felsefi anlatımı ile kapsayıcılığın, kurtuluş için belli bir kurtuluş hadisesinin ontolojik açısından zorunlu olduğunu (bu olmaksızın kurtuluş olmaz), fakat epistemolojik açısından zorunlu olmadığını (kişinin kurtulması veya özgürleşmesi için onu bilmesi gerekmez) savunmakta olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda daha basit bir anlatımı ile şöyle bir senaryo düşünülebilir; Bir kasabada, çok sayıda fakir insanın kendi kıt gelirleriyle ödeyemeyecekleri kadar borçları vardır. Fakat eğer borçlarını ödemezlerse, alacaklılar onların malına el koyacaktır. Onların halini öğrenen, başka bir kasabadan zengin bir kadın, yüklü miktarda bir parayı onların kasabasındaki bankaya, fakirlerin borçlarının ödemesi şartıyla yatırır. Fakirler bu kaynak olmaksızın kendi borçlarını ödeyemeyecekleri için, hayırsever kimsenin kaynakları onların halini düzeltmek için objektif olarak zorunludur. Ancak, onların özgürleşmesi, o kadının kimliğini bilmelerine ve ya mali olarak onların rahatlamasını nasıl sağladığını bilmelerine bağlı değildir. Onun kaynaklarının işleme konulması onların borçlarını öder ve hayatlarını dönüştürür.¹³³

Bir paradigma olarak kapsayıcılığın bazı artı ve eksileri söz konusudur. Özellikle kapsayıcıların kendi dinî inanç esaslarını aşırı bir şekilde zorlamaksızın

¹³¹ Mahmut AYDIN, Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s.31

¹³² Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.518

¹³³ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.515

ötekine ve evrensel değerlere olabildiğince yer açmaya çalışan orta bir yolda olma çabaları, dinler arası diyalog gönüllü olmaları ve hakikat arayışına makul derecede önem veriyor olmaları onların artı özellikleridir. Özellikle Hristiyanlığın diğer dinler karşısında takındığı tutum açısından bakıldığında; bu anlayışın en çok eleştirilecek yönü ise öteki din mensuplarını, anonim Hristiyanlar veya hazırlık mahiyetinde Hristiyanlar olarak görmeleridir.¹³⁴

Öteki dinleri Hristiyanlık için “hazırlayıcı” (preparatory) mahiyette görmeleri ve bunu bilinçli bir şekilde sık sık vurgulamaları, onlardaki en hoş olmayan anlayıştır. Ötekilere anonim Hristiyan olarak bakmak bile, onları yine de oldukları ve hep olmak istedikleri gibi kabul etmek şeklinde yoruma müsaittir. Oysa “hazırlayıcılık” kavramı bu insanların bu dünyada veya öte dünyada bir gün mutlaka dinlerini değiştireceklerini ve Hristiyan olacaklarını iddia etmek anlamına gelmektedir. Bu kavrama dayalı kapsayıcı anlayış, epistemolojik açıdan da, etik açıdan da, diyalojik açıdan da eleştiriye açıktır. Fakat öyle görünüyor ki “hazırlayıcılık” kavramı, Hristiyanlıktaki Tanrı’nın Krallığı’nın tesisi inancıyla bağlantılıdır ve sadece bu dine ve onun kapsayıcılık versiyonuna özgüdür.¹³⁵

Diğer taraftan, tüm dinlerin eşit oranda hakikatten pay alabilir düşüncesini dillendiren kapsayıcı paradigma, din değiştirme, tebliğ ve misyonerlik faaliyetlerini anlamsızlaştırması açısından da eleştirilebilmektedir. Kapsayıcı tavrına sahip tebliğcilerin, başka dinlere mensup olan insanların, başka dinlerinin de kurtuluşa erdireceğine inanarak onları kendi dinleri üzerinde kalmaya teşvik edeceğine, kendi dinini tebliğ etmesiyle samimiyetini sorgulatmaktadır.

Sonuçta, kapsayıcılık, kişinin kendi dini ile öteki dinler arasında, özel dinî değerler ile evrensel dinî değerler arasında, önceliği kendi dinine vermek suretiyle, dengeli bir anlayış geliştirmeye çalışan, dışlayıcılık kadar olmasa da teolojik özellikleri ağır basan, çoğulculuk kadar olmasa da entelektüel yönleri de bulunan, çok kısaca ifade etmek gerekirse savunucularına göre ‘orta yolda’, çoğulcu eleştirmenlerine göre ‘yolun ortasında’ olan bir yaklaşımdır.

¹³⁴ Cafer Sadık YARAN, İslam ve Öteki, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.15

¹³⁵ Cafer Sadık YARAN, Dinsel Kapsayıcılık, **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.80

E.2.A.- Dinde Kapsayıcılık – Dinsel Kapsayıcılık

Dinsel kapsayıcılık genel anlamda bilinmekle birlikte, ‘dinde kapsayıcılık’ tabiri de ‘dinde dışlayıcılık’ gibi yeni okumalar çerçevesinde geliştirilmiş kavramlardan birisidir. Dinde kapsayıcılık, aynı dinî gelenek içerisinde kendi anlayışının, mezhebinin ve ekolünün doğru, üstün ve kurtarıcı olduğunu kabul etmekle birlikte aynı gelenek içerisindeki diğer anlayış, mezhep ve ekollerin de doğru, üstün ve kurtarıcı olabileceğini kabul etmek şeklinde tarif edilebilir.

Bu çerçevede meşhur İslam alimi ve aynı zamanda Hanefi mezhebinin kurucusu sayılan Ebu Hanife’nin bazı düşünceleri dikkate alındığında, onun dinsel kapsayıcılığa kapı aralıyor olarak yorumlanması mümkünse de, onu dinde kapsayıcı olarak nitelenmek daha uygundur.¹³⁶

II. Vatikan Konsili’nde yayımlanan bildirgesi çerçevesinde misyon ve diyalog birbirini tamamlayacak şekilde ele alınmıştır. Buna göre, geleneksel dışlayıcı yaklaşımından uzaklaşarak, Katoliklik bütün diğer Hıristiyanlık mezheplerine mensup olanlarla diyaloga girmek durumunda olmuştur.¹³⁷

Hıristiyanlık mezheplere ayrılmaya başlamasından itibaren, özellikle Doğu Hıristiyanlığını temsil eden Ortodoksların hiçbir birleşmeye yanaşmaması sebebiyle, girişilen bazı birleşme fikirleri hep sonuçsuz kalmıştır. Ancak 1964. yılında Dünya Ortodoks Kiliselerinin en büyük yetkilisi sayılan İstanbul Fener Kilisesi Patriği Athenagoras’ın Kudüs’te Papa ile buluşması, bin yıldan fazla süren bu ayrılığın üstesinden gelinmesi adına ilk adım atılmış oldu.¹³⁸ Bu buluşma tarihinin, Hıristiyanlıkta resmi yaklaşımın dinde kapsayıcılığa doğru evrilmesinin tohum atıldığı tarih olarak kabul edilmesi pek de yanlış olmayacağını düşünüyoruz.

Dinsel kapsayıcılığın Katolik Kilisesine hakim olmasıyla birlikte dinde kapsayıcılığın da aynı döneme denk gelmesi pek de şaşırtıcı değildir. İki tavır olarak; çoğu zaman birinin varlığı diğerini de beraberinde getirmektedir.

¹³⁶ Kazım ARICAN, A.g.e; s.296

¹³⁷ Baki ADAM, A.g.e; s.105

¹³⁸ Orhan Seyfi YÜCETÜRK, “Katolik Ortodoks ve Protestan Mezhepleri Arasındaki Farklar”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s:1, 1983, s.422

E.3.- Dinsel Çoğulculuk

İki farklı dinî geleneğe mensup kişilerin karşılaşması, iki uzlaşmaz inancın temsilcileri arasında meydana gelen bir birliktelik meydana getirmektedir. Söz konusu taraflardan biri a-b-c hususlarına inanırken, diğer taraf farklı olan x-y-z hususlarına inanmaktadır. Böyle bir durumda tarafların kendi inançlarını diğerlerine karşı nasıl savunacakları konusu otomatik olarak gündeme gelmektedir ki bu da taraftarları birbirlerine karşı dışlayıcı bir tutum takınmaya sevk etmektedir.

Kapsayıcılık ve dışlayıcılıkta olduğu gibi geniş halk kitlelerinden ziyade, entelektüel seviyesi yüksek zümreler tarafından tartışılan ve savunulan bir yaklaşım olarak dinsel çoğulculuk, fenomenolojik olarak, dinler tarihinin, geleneklerinin her birinde farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine işaret etmektedir. Felsefi olarak ise, geleneklerin farklı ve birbirleriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belirli bir teoriyi ifade etmektedir.¹³⁹

Dinsel çoğulculuk yaklaşımına göre, Mutlak ve ilahi bir Hakikate ulaşmayı sağlayacak farklı dinler aslında O'nu eşit derecede temsil eden farklı cevaplar ve yollardır. Ezeli ve ebedi Gerçeklik insan idrakinin üstünde olmasıyla birlikte, tüm dinî gelenekler ve toplumlar için ilham kaynağı olarak kabul edilmektedir. Tüm geleneklerde farklı ifadelerle izah edilmesi ise bu ilham kaynağının farklı algılanmasından kaynaklanmaktadır. Çeşitli dünya dinlerindeki ilahi Varlık idrakleri son aşamada insanoğlunun bir projeksiyonu gibi görülebilir.¹⁴⁰ Bu tür düşünceler sadece bu yüzyıla ya da hususi bir dine mahsus değildir. İslam geleneğinde İbn Arabi, Mevlana, Gazali örneklerinde bu tür düşüncelerin izlerine rastlanılacağı gibi, Hristiyan dünyasında da XV. yüzyılı düşünürü Nicholas Cuga'nın eserlerinde de rastanılabilir.¹⁴¹

Bununla birlikte, Batı düşüncesinde bu yaklaşımın ilk önemli temsilcisi 1923 yılında yayınladığı *The Place of Christianity Among the World Religion* başlıklı makalesiyle Ernst Troeltsch olmuştur. Troeltsch, bu makalesinde insan kültürünün ve düşüncesinin izafi olduğundan hareketle herhangi bir dinin diğerine üstün olduğu

¹³⁹ Ruhattin YAZOĞLU, Hüsnü AYDENİZ, A.g.e; s.11

¹⁴⁰ Mahmut AYDIN, „Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülâhaza“, *İSAM Dergisi*, s:2, 2001, s. 293

¹⁴¹ Kürşat DEMİRCİ, Yahudilik ve Dini Çoğulculuk, Ay Işığı Yayınları, İstanbul, 2000, s.18

iddiasını reddetmiştir. Daha sonraki dönemde bu paradigmayı Batıda tekamüle erdiren düşünürler W. Cantwell Smith ve John Hick olmuştur. Son dönemin önemli düşünürlerinden geleneksel ekole mensup Seyyid Hüseyin Nasr ve Frithh Hof Schon'un da bu paradigmayı benimsediği söylenebilir. Bu bölümümüzde, özellikle W. C. Smith ve John Hick düşünceleri etrafında dinsel çoğulculuk konusuna açıklık getirmeye çalışacağız.

1943 yılında Kanada Deniz Ötesi Misyonerlik Teşkilatı'nın temsilcisi sıfatıyla Hindistan'a uluslararası misyoner olarak atanan Wilfred Cantwell Smith, yaklaşık sekiz yıl kaldığı bu bölgede Müslüman, Hindu ve Sih'lerle kurduğu yakın dostluk ve ilişkiler neticesinde, onun genelde diğer din mensuplarına, özelde ise Müslümanlara yönelik muhafazakar olan düşüncelerini ve tutumlarını derinden etkilemiş oldu. Nitekim Kilise üyeliğini, son derece muhafazakar olan Presbiteryen Kilisesinden, daha liberal çizgide olan Kanada Birleşik Kilisesine nakletmesi bu değişimin göstergelerinden olmuştur. 1963 yılında, kendi alanında halen bir klasik sayılan *The Meaning and End of Religion* adlı eserini yayınlayan Smith, 1964 – 1984 yılları arasında Harvard Üniversitesi, The Centre for the Study of World Religions bölümünde müdürlük görevini yapmıştır. Bundan sonraki dönemde Trinity College, Toronto Üniversitesi'nde dersler vermeye devam etmiştir. 7 Şubat 2000 tarihindeki vefatının ardından, arkasında Batının kendine mahsus tarihi ve bakış açısıyla bir dinler teolojisini bırakmış oldu.¹⁴²

Bir dinler tarihçisi olarak, Smith kendi eserlerinde dinsel çoğulculuğun dilemmasını çözmek üzere tarihe önemli bir yer atfetmektedir. Ona göre, başlangıçtan itibaren dünyada dinler arasında karşılıklı bir etkileşim sonucu olarak ortaya ortak bir dinsel dünya tarihi çıkmıştır. Tek bir dini merkez alarak öteki dinleri anlamaya çalışmak ise bir insanı hataya doğru sürükleyeceği kesindir. Herhangi bir geleneğin öteki gelenekleri dikkate almadan geliştirdiği teoloji, Smith'e göre yetersiz olmaktadır. Böyle bir hatayı önleyecek tek çözüm ise tarihe dönmek ve ortak bir bilinç ile tarihi okumak olacaktır. Bu şekilde teorisini temellendiren Smith, imanın kişiye Tanrı tarafından verildiğini, inançların ise yaşadığı tarih dönemi tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır. İman evrensel ve farklılık arz etmeyen bir vasıftır; herhangi bir zaman

¹⁴² Mahmut AYDIN, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.85

sürecinde ortaya çıkmış bir fikir veya kanaat değildir.¹⁴³ İmanın evrenselliği ve insanlığın tek bir dinsel tarihe sahip olduğu düşüncesi, Smith'i Hristiyan, Yahudi, Müslüman teolojileri gibi farklı teolojiler geliştirmek yerine, tek bir dünya teolojisi geliştirme gerekliliğine sevketmiştir. Geliştirdiği tek bir dünya teolojisine geçmeden önce, Smith'in iman ve dinler etrafında ortaya çıkardığı anlayışlar üzerinde biraz daha durmak isabetli olacaktır diye düşünüyoruz.

The Meaning and End of Religion adlı eserinde 'din' (religion) ve 'dinler' (religions) terimlerini reddederek, onların yerine 'iman' (faith) ve 'birikimsel gelenek' (cumulative tradition) terimlerini önermektedir. 'Din' gibi terimler, insanlığın gerçek dinî hayatını olduğu gibi tanımaya engel olduğu için, günümüzde dinden anlaşılan statik - homojen bir din anlayışı ortaya çıkmıştır. Oysa tarihe bakıldığında, yüzyıldan yüzyıla, hatta kırsal alandan şehre, son derece dinamik farklılıklar göze çarpmaktadır. Smith'e göre, her dinin birbiriyle alakalı iki boyutu vardır: iman ve birikimsel gelenek. Bu ikisini birbirine bağlayan ise yaşayan ferttir.

İman, kişinin kendi iç tecrübesi veya iç dünyasındaki aşkın varlık anlayışı olarak tanımlanabilir. Herhangi bir dinin tarihinde olan ve gözlemlenebilen tüm veriler, örneğin kutsal kitaplar, mabetler, inanç ve ibadet sistemleri, ahlaki kodlar ve mitler, yani nesilden nesle aktarılabilecek ve tarihçinin konusuna giren şeyler ise gelenek kavramı içinde değerlendirilebilmektedir.¹⁴⁴ Görüldüğü gibi, birikimsel gelenek bir kültürdeki kişilerin imanının ifadesi olarak ele alınmıştır. İşte Smith'e göre, bu şekilde belirli bir tarihi bağlamda, belirli bir kültürde yaşayan kişilerin imanlarının sonucu ortaya çıkan birikimsel gelenekler, statik – homojen bir birlikler değildir.

Smith'e göre; bir dinin en önemli unsuru birikimsel gelenek değil, imandır. Keyfiyet yönünden değil, şekil açısından farklılık arz eden iman, Aşkın Varlığa bir cevap ve birikimsel gelenek bağlamında Hristiyanlık, İslam veya Budizm gibi çeşitli

¹⁴³ Mahmut AYDIN, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.95

¹⁴⁴ Adnan ASLAN, Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol, İSAM Yayınları, 2010, s.29

formlarda kendini göstermektedir. Buna göre, iman kişiye Tanrı tarafından verilirken, inançları ve ritüelleri içinde yaşadığı asır tarafından verilmektedir.¹⁴⁵

Dinler tarihçisini, vahyin ve dünya teolojisinin gerçek yorumcusu olarak kabul ettiği Smith'in teorisine göre, 'Hristiyan dinler teolojisi' gibi müstakil teolojiler geliştirme çabalarının yanlış kabul edilmektedir. Hristiyan dinler teolojisi sadece bir dine yönelik olduğundan, Aşkın Varlık hakkında sınırlı ve yetersiz bilgi sunmaktadır. Ne kadar objektif ve iyi niyetli olunmaya çalışılırsa da hep yanlış anlamalara sebep olacaktır. Bunun yerine, kendi inancımız da dahil olmak üzere tüm inançlara ortak öz – bilginin bir parçası olarak, birleşmiş insani perspektifinden bakılmalıdır. Bu teolojinin temelinde dinler nesne olarak değil, özne olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁶

Merkeze imanı oturarak, onu Tanrı ile insanoğlu arasındaki bir ilişkinin evrensel bir ifadesi olarak ele alma suretiyle, tüm dinsel geleneklerin katılımıyla tek bir dünya teolojisi teorisini geliştiren Smith, bu bağlamda o, Hristiyan geleneğini söz konusu bu evrensel imanin sadece bir ifadesi olarak kabul etmektedir. Bu kabul doğrultusunda İsa – Mesih'in statüsünü yeniden değerlendirerek, onun, Tanrı'nın mutlak vahyi ve mutlak kurtarıcısı olmayıp diğerleri arasından bir vahyi ve bir kurtarıcısı olduğunu savunmaktadır. Bundan yola çıkarak, tüm dünya dinlerinin, taraftarlarını hem dünyevi hem de uhrevi olarak kurtaran kurtuluş vasıtaları olduklarını kabul etmektedir.

Söz konusu bu dünya dinler teolojisinde, geleneksel misyonerlik faaliyetlerine yer yoktur. Hiçbir dinsel geleneğin taraftarları, diğerlerini dinlerinden uzaklaştırmayı, kendi dinlerine döndürmeyi amaç edinemez. Dinsel çoğulculuk, diğer insanları dinlerinden döndürmek için bir araç olarak değil, farklı dinsel geleneklerin taraftarlarının beraber barış içinde yaşayabilecekleri bir dünyayı meydana getirmek için diyalogla beraber bir araç olmalıdır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Mahmut AYDIN, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.96

¹⁴⁶ Mahmut AYDIN, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.100

¹⁴⁷ Mahmut AYDIN, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.114

Dinsel çoğulculuk kavramını ayrıntılı bir şekilde işleyen bir başka düşünür John Hick'tir. Problem olarak dinsel çoğulculuğun sistematik bir biçimde sunulması, büyük oranda aslında John Hick'in çabalarının bir sonucudur. Onun *Faith and Knowledge* başlıklı doktora tezi, bu alanda sistematik olarak ilk ve en geniş çalışma kabul edilmektedir.

Cantwell Smith gibi, John Hick de dinsel çoğulculuk düşüncesine diğer din mensuplarıyla yaşadığı olumlu tecrübelerle dayandırmaktadır. New Jersey'de papaz olarak çalıştığı sırada, İsa'nın bakire anneden doğduğunu inkar ettiği gerekçesiyle Presbiteryen Kilisesindeki görevinden alınmış olması, şüphesiz ki onu resmi Hristiyanlık anlayışından soğutan önemli bir etken olmuştur. İngiltere'ye döndüğünde ise Birmingham Üniversitesi'nde dersler verdiği dönemde, Müslümanlar, Sihler ve Yahudilerle kurduğu yakın ilişkiler onu derinden etkilemiş ve çoğulculuğa sevkeden asıl etken olarak gösterilmektedir.

Üzerine dinsel çoğulculuk teorisini oturttuğu temellerin başında 'evrenin dinî açıdan belirsizliği' konusu gelmektedir. Tanrıya inanan ve inanmayanların delillerini inceleyen Hick, bunların hiçbirinin, insanı bir tarafı seçme konusunda kesin bir sonuca varıracak türden deliller olmadığını savunmaktadır. Örneğin, ateist ya da natüralist yaklaşımın evrenle ilgili açıklamalarına bakıldığı zaman, onlar evrende kaotik bir yapının olduğunu, dolayısıyla insanların ve hayvanların ıstıraplarını kanıt göstererek aşkın bir varlığın olmadığını; diğer taraftan teist biri görülen bu aynı kaotik yapıyı göstererek beşerin manevi yönden olgunlaşmasını sağlayan faktörlerden biri olarak görerek, teizm lehine yorumlayabilmektedir. Bu şekilde evrende dinî açıdan olumlu veya olumsuz kanıt bulmaya çalışan başarısızlığa mahkumdur. Bazı delilleri öbür delillere üstün görerek tartı yapmak da yanlış olur; çünkü bu şekilde bazı delillerin değerlerini nicelikselleştirmemiz gerekli olacağından dolayı, böyle bir yöntem gerçekçi olmaktan uzak olurdu.¹⁴⁸

Bilgiye ulaşmanın iki yolu üzerinde duran Hick, bunlardan birinin, empirizmin vurguladığı tecrübe yolu, ötekinin de rasyonalizmin vurguladığı akıl yürütme yolu olduğunu hatırlattıktan sonra, doğru yolun empirizmin, tecrübeye dayalı olduğunu

¹⁴⁸ Ruhattin YAZOĞLU, A.g.e; s.26

savunmaktadır. Nitekim, peygamberler Tanrı'yı, akılla çıkarsanmış bir Varlık olarak değil, tecrübe edilen bir Gerçeklik olarak düşünmüşlerdir. Hick, böyle bir tecrübeye sahip olan kişilerin inancına 'delilsiz rasyonel inanç' der ve eserlerinde dinî inancın bu türden bir inanç olduğunu savunur.¹⁴⁹ Buna göre, dinsel tecrübe sahibi olan kişi mantıksal bir delile ihtiyaç duymamaktadır; çünkü Tanrı'nın huzurunda yaşadığının farkına varmıştır. Bu şekilde, birbirine zıt olan din ve dinsizlik arasında çözüm getiremeyen akıldan, birbirine benzeyen dinler arasında çözüm ve seçim yapmasını beklemek gerçekçi olmamaktadır.

Görüldüğü gibi, Hick, Kant'a benzer biçimde, aklın metafizik alanla ilgili olduğu doğru inanç edinme ihtiyacının gidermede yardımcı olamayacağını savunmakta, ancak Kant'tan farklı olarak, bu tercihini pratik ahlak yerine 'dinî tecrübeye' dayandırmaktadır. Her çeşit tecrübe sübjektif olmakla birlikte, aynı zamanda yorum unsuru içermektedir. Bilincin içeriğindeki değişim olarak ifade edilen tecrübe, kişinin bilinci dışında bulunan bir şey hakkında belirli bir duyarlılık oluşturup oluşturmamasına göre, yönelimsel (intentional) ve yönelimsel olmayan (non – intentional) değişimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre, önümüzde bulunan bir ağacı görme tecrübesi 'yönelimsel' iken, anlatılamayan mutluluk hissetme tecrübeleri ise 'yönelimsel olmayan' değişimlerdir. Hick'e göre, yönelimsel tecrübeler 'bütün bilinçli tecrübe etme' biçimleridir. Dış kaynaktan gelen bir bilginin yorumlanması ancak kavramların kullanılmasıyla mümkün olduğundan, dinî kavramların kullanılmasıyla oluşan tecrübeler 'dinî tecrübe' denilmektedir. Yoğunluk açısından farklılık arz eden bu tecrübeler, sadece yoğun halde yaşanan mistik tecrübeler değil, sıradan kişilerin de sahip olabildiği temel inançlar düzeyindeki tecrübeleri de kapsamaktadır.¹⁵⁰ Bu şekilde yoruma açık tecrübelerin varlığı, doğal olarak birçok farklı yoruma sebep olmaktadır.

Evrenin dinî açıdan belirsiz olduğu ve Tanrı'nın akılla değil tecrübeyle kavranılabileceği görüşlerinin ardından, John Hick'in numenal – fenomenal ayırımına dikkat çekmek istiyoruz. İmmanuel Kant'tan uyarlanmış olan, bizatihi Gerçek (numena) ve insani ve kültürel olarak algılanan ve tecrübe edilen Gerçek (fenomenal) ayırımı bu meseleye biraz daha açıklık getirebilmektedir. Buna göre, ilahi ilhamlara açık Hz.

¹⁴⁹ Cafer Sadık YARAN, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.134

¹⁵⁰ Ruhattin YAZOĞLU, Hüsnü AYDENİZ, A.g.e; s.42-43

Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Buda gibi yüksek şahsiyetlerin kendine mahsus yoğun dinî tecrübeleri neticesinde oluşmuş “insani” sistemleriyle, onlar sadece Gerçek olanın kendilerine nasıl görüldüğünü tasvir edebilmektedirler. Onların nitelermeleri, dünyalarını anlamak ve yapılandırmak, varoluşlarına anlam vermek için kullandıkları yorumlayıcı kavramlara dayanmaktadır. Aslında tasvir edilemez bir Gerçeği belli bir yorumlayıcı kavramlar, mecazlar ve imajlar kümesi ile açıklamaya çalışmaktadırlar. İşte bu yüzden Gerçek çeşitli yollarla tasvir edilmektedir.¹⁵¹ Bütün bu tasvirler Hick’e göre mutlak ve aşkın numenal varlığın fenomenal yansımaları olduğundan, bu dinlerin her biri doğrudur ve kendisine inananı kurtaracaktır.

John Hick, dışlayıcı ve kapsayıcıların farklı ölçüde de olsa savundukları tek bir dinin asıl hakikat ve kurtuluş yolu olduğu yönündeki iddialarına karşı çıkmaktadır. Bir dinin seçilme konusunda, doğruluktan ziyade doğumluluğun etkin bir faktör olduğunu savunmaktadır. Böyle bir meselede doğum yeri ve çevrenin oynadığı rolün çok fazla etkin olması hakikatin evrenselliğine ters düştüğüne inanmaktadır. Ona göre, kapsayıcılık, dışlayıcılığın sadece kibar ve yumuşamış versiyonu olup çoğulculukla noktalanacak insanlık tekamül devrimi için geçilmesi gereken bir evre teşkil etmektedir. Bu devrimi Kopernik devrimi ile bağdaştırmaktadır.

Öteki dinlerle ilgili dışlayıcılık ve kapsayıcılık görüşleri Batlamyusçu teoloji olarak niteleyen Hick, kendi çoğulculuk anlayışını “teolojik Kopernik devrimi” diye nitelendirir ve sık sık çeşitli açılardan Kopernikçi astronomi anlayışı ile çoğulculuk dinler teolojisinin benzerliklerini vurgular. Kopernik devrimi, dünyanın ve insanın evren içindeki yeri ile ilgili anlayışlarda kökten bir değişikliğe yol açmıştı. Dünyanın evrenin merkezi olduğu dogmasından güneşin merkezde bulunduğu ve dünya ile birlikte bütün gezegenlerin güneşin etrafında dönmekte olduğunun anlaşılmasını simgeleyen Kopernik devrimi, din anlayışları üzerinden uygulanacak olunursa, belli bir dinin merkezde olduğu dogmasından, Tanrı’nın merkezde olduğunun ve söz konusu dinin öteki dinlerle birlikte Tanrı’ya hizmet ettiğini ve O’nun etrafında döndüğü devrimini karşılamaktadır.¹⁵²

¹⁵¹ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.503

¹⁵² Cafer Sadık YARAN, “John Hick’in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk”, **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.142

Kendi teorisini daha iyi açıklamak üzere, John Hick ayrıca meşhur körler ve fil hikayesini de kullanmaktadır. Bu hikayeye göre, daha önce hiç böyle bir hayvan görmemiş bir grup körün önüne bir fil getirildi. Bacağına dokunan filin büyük bir canlı sütun, hortumuna dokunan büyük bir yılan, dişine dokunan ise filin keskin bir saban demiri olduğunu söylemiştir. Hepsi doğru söylemiş olsa da bütün gerçekliğin sadece bir cihetine atıfta bulunarak eksik kıyaslamalarla anlatmış oldular. Hangisinin doğru olduğunu biz de dinler için söylemeyiz; çünkü biz kör insanların file temas edişini görebileceğimiz nihai bakış açısına sahip değiliz. Buna göre, Gerçeği ararken hepimiz kör, kendi bireysel ve kültürel kavramlarımızın tuzağına düşmüş halde bulunmaktayız.¹⁵³

Çoğulculuk yaklaşımına göre, göreceli hakikat anlayışı bir kişinin kendi dinine bağlılığını tehlikeye düşürmemesi gerek. Dolayısıyla, bir insan hem iyi bir Müslüman olarak kendi inancına bağlılığını sürdürebilir, hem de aynı zamanda diğer dinî geleneklere karşı açık olabilir. Bu noktada Paul Knitter tarafından geliştirilen evlilik analojisini örnek olarak gösterirler. Bu analojiye göre, bir kişi, kendi eşine bağlılığını ifade ederken onun hakkında evrensel iddialarda bulunmadığını söyler. Bir kimse bu dünyada eşine denk derecede iyi, akıllı ve güzel kişilerin olduğunu bilmesine rağmen, kendi eşinin eşsiz olduğunu söyleyerek ona tam ve güçlü bir şekilde bağlanabilmektedir. Hatta bunu yaparken de söz konusu bu kişilerle arkadaşlık kurmaktan da hoşlanabilir.¹⁵⁴ Aynı uygulama dinî meselesine de uygulanınca, göreceli hakikat anlayışını kabul eden biri kendi dinine bağlılık konusunda başka dinleri de kabul etmekle zarar vermemektedir.

Hick, dinler söz konusu olduğunda onlardan doğru olarak bahsetmenin pek de doğru olmadığını kanaatindedir. Ona göre dinin merkezi ilgisi doğruluktan ziyade kurtuluştur. Bir dinden doğru veya yanlış olduğu şeklinde bahsetmek, bir medeniyetin doğru veya yanlış olduğunu söylemekten daha uygun değildir. Kendine özgü biçimde farklı kavramsal, linguistik, sosyal, politik ve sanatsal formlar içinde gelişen bu tür yapılar, zamanla farklı şekillere bürünmüş oldu. İletişimsizlik dönemlerinde yaşanan

¹⁵³ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, A.g.e; s.504

¹⁵⁴ Mahmut AYDIN, „Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülâhaza“, **İSAM Dergisi**, s:2, 2001, s. 293

farklılaşmaların yaşadığımız dönemde yakınlaşmalara dönüşeceğini de aynı zamanda öngörmektedir.¹⁵⁵

Rene Guenon, Houston Smith ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi düşünürlerin temsil ettiği dinsel çoğulculuk yaklaşımı ise, geleneksel ekol olarak isimlendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre hakikat tek, değişmez ve sürekli; dinler ise aynı hakikatin farklı kültürler içerisindeki formlardır. Formsuz şekliyle bize ulaşması imkansız olan Mutlak, kullandığı formlar itibarıyla görünüşte çeşitlilik arz etmektedir. Farklı formların özde birliği, zahirde değil batında gerçekleşen ve ancak batını yönde vukufiyeti olan kişilerce idrak edilebilen bir birliktir.

Çoğulculuğun en cazip yanı belki de onu toplumsal barış ve ahenk açısından bakıldığında görülür. Hick'in dinlerin kaynağı ile ilgili açıklamaları, dinin antropolojik, sosyolojik ve psikolojik kaynaklarına yönelik bilimsel açıklamalar ile dinin Tanrısal kaynağı ile ilgili teolojik açıklamaların arasında uzlaşmacı bir tavrı bilimsel açıdan da cazip gelebileceğini görmekteyiz. Ancak beşeri unsura yüklediği ağırlığa rağmen, ne pozitivist bilim adamlarını ne de mistik boyutu ile teologları tam olarak tatmin edebilmiş oldu.

Dinî açıdan çoğulculuğun radikal gözükebilecek yönlerinden biri, dinlerin oluşumundaki ilahi rol, vahiy ve peygamberlik anlayışına getirdiği genişletilmiş ve yumuşatılmış yorumudur. Bir dinin, çoğulculuğun ön gördüğü Tanrı anlayışını kabul etmesi, bütün inançlarını yeniden tasdik etmesi manasına gelir. İslam, Hristiyanlık, Hinduizm gibi dinler farklı boyut ve alanlara ayrıldığı müddetçe böyle bir akım ancak yeni bir mistik ağırlıklı olan bir inançlar sistemi doğurabilmektedir. Var olan dinlerle birlikte yürümesinden ziyade, onlara rağmen yeni bir anlayış sunmaktadır. Teoloji açısından kaygı uyandıracak ve eleştirilecek yönlerin yanı sıra, genel olarak çoğulculuk, özellikle sosyolojik, felsefi ve mistik açıdan bakıldığında üzerinde durulmaya ve düşünülmeye değer gözükmektedir.

Geleneksel ekolün tezlerine yönelik en ciddi eleştiri, farklı din ve gelenekleri kendi bütünlüğü içerisinde kabul ederek, aralarındaki farklılık ve çelişkileri izah

¹⁵⁵ Cafer Sadık YARAN, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.143

edemediği şeklindedir. İkinci önemli eleştiri bilgi edinimindeki elitizasyondur. Dinlerin aşkın birliğinin sadece belirli kişiler tarafından idrak edilebilir olduğunu kabul edersek, bu elitlerin hangi kriterlere göre belirleneceği ciddi bir sorun teşkil etmektedir.¹⁵⁶

E.4.- Rekabet ve Çatışma

Dinî grup ve cemaatlerin bu mutlakçı, tekelci ve fakat aynı zamanda duruma göre hoşgörölü ve saygılı tutum ve eğilimlerinden başka ve bunlara sıkı sıkıya bağılı olarak, özellikle birbirleriyle ilişkileri bakımından ortaya koydukları önemli bir eğilim de onları, aralarında zaman zaman şiddetli çatışmaya kadar götüren rekabet eğilimidir. Dışlayıcılık bahsi altında çatışmalar üzerinden örnek vermiş olsak da rekabet meselesini ayrı bir başlık altında işlemeyi uygun gördük.

Evrensel dinlerin yayılmacı ve misyoner karakteri, onları her gittikleri yerde yerel, milli ve başka evrensel dinlerle rekabete sokmuş, bu durum yerine göre tarih içerisinde kanlı din ihtilafları, çatışmaları ve hatta savaşlarına yol açmıştır. Bununla birlikte dinler tarihi, bir klan, kabile veya millete bağılı dinlerin zamanla yayılmacı temayüle yönelerek evrensel bir karaktere büründüğünün örneklerini bize nadir de olsa sunmaktadır. Eski İran'ın milli dini olan Zerdüştlük'ün Türkler arasında, Yahudilik'in ise gerek güney Arabistan ve Habeşistan bölgelerinde gösterdikleri yayılmacı eğilimleri, milli bir dinden evrenselliğe yönelmenin tipik bir örneğini sunmuştur. Zaten, teorik olarak, Sürgün sonrası Yahudilik, evrensel eğilimi ile karakterize olmaktadır.¹⁵⁷

Teorik düzeyde milli dinlerin karşılaşması pek bir problem oluşturmayacağı gibi gözükse se pratikte bu rekabetin varlığı tartışılmazdır. Örneğin Keltlerin dini, Cermen dini üzerinde edindiği üstünlük, kültürel bakımından güçlü olanın zayıf olanı etkilediğini açıkça göstermektedir. Buna karşın misyoner karakterli evrensel bir dinin, milli bir dinle karşılaşma neticesinde çatışma kaçınılmaz gözükmektedir. Genelde böylesine bir çatışmadan evrensel dinler garip çıkmaktadırlar. İslamiyet, Hıristiyanlık ve Budizm gibi evrensel dinler ortaya çıktıkları bölgelerin yanı sıra gittikleri her yerde yerel ve milli dinlerle rekabet ve çatışmaya girdiler ve çoğunlukla buradan galip çıktılar. Öyle ki, günümüz dünyasında milli dinler hemen hemen çok istisnai örneklerin dışında

¹⁵⁶ İlhan KUTLUER, Erol KILIÇ, Adnan ASLAN, Notlar 1: S.Hüseyin Nasr'da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2004, s.35

¹⁵⁷ Ünver GÜNAY, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s.433

yerlerini evrensel dinlere bırakmış bulunuyorlar. Buna, Kuzey ve Orta Afrika, İran, Orta Asya, Hindistan ve Endonezya’da güçlü bir biçimde tutunma imkanını elde eden İslam’la birlikte, önce Roma İmparatorluğu’nda sonra da Amerika ve Avusturalya’da güçlü bir başarı elde eden Hristiyanlık örnek olarak verilebilir.¹⁵⁸ Yine de bazı milli ve yerel dinlerin popüler dindarlık ve mistik boyutu etrafında varlıklarını sürdürmeleriyle tamamen yok olmadıklarına işaret etmek lazım.

Bununla birlikte, çatışma birçok durumda milli dinlerin ortamlarında da olsa, iki veya daha çok yayılmacı ve evrensel dinlerin rekabeti şeklinde de kendini göstermektedir. Bu rekabetin şiddeti zaman zaman Haçlı seferleri örneğinde olduğu üzere Hilal – Haç çatışmasına dönüştüğü görülmektedir. Mesela İslamiyet ve Hristiyanlık arasında Afrika’da görülen rekabet, Hristiyan misyonerlerin çok büyük çabalarına rağmen İslamiyet’in zaferiyle sonuçlanmış gibi gözükmemektedir. Hindistan, Çin ve Japonya’da Hristiyan misyonun başarısı Budist misyonu ile pek rekabet edebilmiş değildir.¹⁵⁹

Bu çatışmaların ötesinde bir de aynı bir dinin kendi alt – grupları, fırkaları, mezhep ve tarikatları yahut yerel cemaatleri arasında yaşanan rekabet ve çatışma dikkat çekmektedir. Bunların rekabeti dinler arasındaki çatışmalardan çok sert ve kanlı bir havaya bürünebildiği gibi, aynı zamanda toplumun birlik ve bütünlüğü doğrudan doğruya içten tehdit etmesi söz konusudur. Özellikle bir toplumun dinî homojenliğinin yitirilmesi kanlı mezhep ve din çatışmaları için çok uygun bir ortam oluşturmaktadır. Şüphesiz bunda sırf dinî etkenlerin ötesinde başka ekonomik, toplumsal, siyasal kültürel, etnik vb. etkenlerin de rol oynadığı muhakkaktır.¹⁶⁰ Ancak, hangi etken asıl sebep olursa olsun, çoğu zaman yine de o sebep dinî bir görünüme bürünerek çatışmaya yok açmaktadır.

Ayrı bir başlık altında yukarıda ele aldığımız bazı tarihsel süreçler içerisinde ve belli başlı toplumsal koşullar altında süregelen olaylarda görülebildiği gibi, dünya tarihinin yavaş yavaş çoğulculuğa doğru ilerlediğini iddia etmek abartı olmazdı. Rekabet meselesi geleneksel toplumlarda çok sınırlı kalmıştır; rekabet araçların çoğalıp

¹⁵⁸ Ünver Günay, A.g.e; s.434

¹⁵⁹ Ünver Günay, A.g.e; s.434

¹⁶⁰ Ünver Günay, A.g.e; s.435

gelişmesiyle dinlerin boy gösterdiği rekabet alanları kendilerini bir nevi pazarlamaya zorlamıştır.¹⁶¹ Çoğulcu yapının gelişmesiyle, dışlayıcılık artık arka plana itilerek, dinî gruplar birbirine rakip birer firma haline geldi. Dinî gruplar, eskiden kitleler üzerinde tekелci bir denetim sahibi iken çoğulcu yapıda kendilerini benzer amaçlar güden diğer dinî gruplarla tüketici bir çevre oluşturmada rekabet edebilecek biçimde örgütlenme durumunda kalmıştır.

Bu yeni pazar koşulları, dinleri kendi içlerinde taraftar toplama yöntemlerini de sorgulamaya götürmüş oldu. Bu noktada örnek verilecek olursa, günümüzde Hristiyan kiliselerinin yaşadığına göz atmak faydalı olabilir. Mümini gidip aramaları gerektiği gibi, kendiliğinden gelmeyen Hristiyanı kiliseye çekme yolları aramaya konuldular.¹⁶² Dolayısıyla çoğulcu yapının tetiklediği temel sosyal realite olarak dinin artık “yukarıdan empoze edilmeyip bir ürün gibi pazarlanması gerektiği” konusu da günümüz rekabet ilişkilerini önemli ölçüde etkilemektedir.

Stratejik yaklaşmayı gerektiren rekabet bağlamında, Berger, Amerika’da din ve seküleritenin gelecekte de çoğulcu ve rekabet baskılarının şiddetlendiği bir ‘pazar’ ortamında birlikte bulunacağını iddia eder. Bu bağlamda politik ve sınıfsal niteliği ağır basan bazı çatışmaların da ortaya çıkabilme ve farklı dinî görüntülerin belirme ihtimalini de ifade etmektedir.¹⁶³ Diğer taraftan, Swatos ve Christiano, dinî rekabetin çağdaş dünya sistemiyle bağlantılı olarak yükselen bir fenomen olduğunu, Batı ve Ortadoğu’da aynı oranda hissedilmese de dünyada dinî bir yarış olduğunu belirtir ve çağdaş çoğulcu anlayışta birçok sayıda dinî sistemin tarihte hiç olmadığı kadar yakın bir yarışta bulunduğunu ifade etmektedirler.¹⁶⁴

Oluşan bu rekabet ortamı içerisinde, hem eski din gelenekleri, hem de ortaya çıkan yeni dinî hareketleri derin bir dönüşüm yaşamaya mahkum edilmiş oldu. Yeni dinî hareketler yerel kültüre uyarlanarak ve bireyin çıkarlarına uygun bir şekilde benimsenmekteyken, eski gelenekler kendilerine okunan bu meydan savaşında ayakta kalma, popülasyon ve yapısal durumunu koruma mücadelesi vermektedir. Bu mücadele

¹⁶¹ Bayram SEVİNÇ, “Türkiye’de Dini Rekabet ve Spiritüel Özün Seküler Form Üzerinden Mücadelesi: Sahaja Yoga Örneği”, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c:1, s:1, 2014, s.111

¹⁶² Bayram SEVİNÇ, A.g.m; s.112

¹⁶³ Bayram SEVİNÇ, A.g.m; s.114

¹⁶⁴ Bayram SEVİNÇ, A.g.m; s.115

eski gelenekleri de değişime uğratmaktadır. Örneğin, Hindistan ve Sri Lanka’da Protestan misyonerlere gösterilen tepki, XIX. yüzyılda hem Hinduizm’in hem de Budizm’in yaşadığı Rönesans döneminde, hayati bir rol oynamıştır ve bunun karşılığında, Hinduizm ve Budizm’in bu yeni biçimlerinin, Batı dünyasında önemli etkileri olacaktır. XX. yüzyılda Hristiyan misyonerlerin sayısında bir artış olduğu gibi Müslümanların, Hinduların, Budistlerin, Bahailerin ve YDH’lerin üyelerinin yayılma çabaları, misyonerlerin çabalarıyla günbegün artan bir rekabet halini almıştır.¹⁶⁵

Birlikte yaşamaya çalışan taraflarca dillendirilecek farklı mutlaklık iddiaları, doğal olarak diğerlerinden üstün ve ayrıcalıklı bir pozisyonda kendilerinin olduğunu ima etmek söz konusu olacağı için bu durum kaçınılmaz olarak taraftarların birbirleri üzerine hakimiyet ve baskı kurmasına yol açacaktır. Tezimizin üçüncü bölümünde, II Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa topraklarında en acımasız katliamların yaşandığı Bosna Hersek’i ele alacağız. Yapılan katliamların din adına yapıldığının açıkça dile getirilmesi açısından, XX. yüzyılda dinler arası rekabetinin gösterebileceğı vahşi yüzünü daha iyi anlamamıza sebep olmaktadır.

¹⁶⁵ Bayram SEVİNÇ, A.g.m; s.116

3. BÖLÜM

BOSNA HERSEK’TE DİNSEL ÇEŞİTLİLİK VE ÇOĞULCULUK

Balkanlar’da görülen çeşitlilik mozaïği, Doğu ve Batı arasında farklı alanlarda önemli bir birleşim noktası olmasına büyük katkıda bulunmuştur. Bu da yeri geldiğinde, Balkanların sadece mal ve ürünlerinin değil, aynı zamanda ilim ve irfan alışverişinin yapıldığı merkezlere dönüşmesine imkan sağlamıştır. Bu açıdan Balkanlar, Asya ve Avrupa arasında önemli bir geçiş güzergahı olması nedeniyle birçok fikir beşîği haline dönüşmüş oldu.

Özellikle iletişim imkanlarının daha alt seviyede olduğu dönemlerde, Balkanlara ulaşan fikir ve inançları bu bölgelerde harmanlanmış oluyordu. Yüksek dağ ve nehirlerle sınırları korunan Bosna Hersek toprakları, buraya giren bir akımın sonradan tamamen çıkartılması zorluğu ile karşılaşmaktaydı. Bir nevi koruma altına alınan bu akımlar aynı zamanda kendi sınırları içerisinde çeşitli dönüşümlerle varlıklarını sürdürmeye devam ediyordu. Dinsel çeşitliliği açısından ele aldığımız Bosna Hersek, yüzyıllar önce topraklarında varlığını uzun dönemdir sürdürmeyi başaran Bogomilizm konusu ile bu bölüme başlamayı uygun gördük.

A- Bir Dinler Teolojisi Olarak Bogomilizm

Kendi içinde barındırdığı unsurlar nedeniyle Bogomilizmi ayrı bir din olarak görmek imkan sınırlarını zorladığı gibi, belli bir dinin mezhebi olarak görmek de eşit derecede zorlamaktadır. Bogomilizmin, III. yüzyılda İran topraklarında kurulan bir dinden ilham alarak, Batı’ya rağmen batıda varlığını sürdürüp sonradan Doğu’dan gelen başka bir dinle şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu tespitimizi biraz daha açmaya çalışacağız.

III. yüzyılda İran topraklarında Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlık etrafında şekillenen Maniheizm dini, aynı yüzyılın sonlarına doğru inşa ettiği inanç sistemiyle söz konusu geçen dinlere ciddi bir şekilde rekabet mücadelesini vermiş olmaktaydı. Hristiyan dünyasında rağbet görmeye başlaması ve aynı zamanda Müslümanlar

arasında, özellikle Şii mezheplerinden İsmailiyye öğretilerinde görülen etkileri açısından, şüphesiz ki dinler tarihi araştırmacılarının ciddi araştırmaları gerektiren bir mevzu gibi gözükmemektedir.¹⁶⁶

Maniheizm kurucusu kabul edilen Mani'nin kendi kitabı olan Şapurekan eserinde, Budizm, Zerdüştlük ve Hristiyanlık dinleri ile alakalı paylaştığı bazı bilgilerinden yola çıkarak, Mani'nin bu dinlerden haberdar olup kurmuş olduğu dinde var olan dinlerden uygun inançları benimsediğini söylemek mümkündür. Yaygınlık ivmesini kazanan bu din, çeşitli dinlerden taşıdığı benzer motif ve unsurlarına rağmen, vurguladığı farklılıkta cazibesini saklamaktaydı. Ruhbanlık sınıfını reddederek kurtuluşa bir aracılık olmadan da ulaşılabilceği inancı, özellikle kilise tarafından çeşitli baskılara maruz kalmış halkların ilgisini çekmiştir.¹⁶⁷ Baskıcı yönetimlere ve maddi dünyaya karşı bir tepkisel tavır haline gelen Maniheizm, düalist inancıyla bölgeden bölgeye çeşitli şekillere bürünmekteydi.

İtalya'da Pataren, Fransa'da Abingez ve Balkanlar'da Bogomil isimleriyle varlık imkanı bulan bu inançlar, Avrupa'da şiddetli baskılara maruz kalarak sapık ve heretik muamelesiyle Hristiyan kiliseleri tarafından karşılanıyordu. X. yüzyıla gelindiğinde Slavonik karakterli Bogomilizm, dualistik Kilise ve otoriteye karşı dini bir hareket olarak tarih sahnesinde görünür. Doktrini Filibe'ye yerleşen ve burada Pavlianizm ve Messalianizm'i öğrenen Keşiş Bogomil tarafından kurulduğuna inanılmaktadır.¹⁶⁸

Doğu Roma'nın Anadolu'dan sınır boylarını koruma amaçlı olarak getirdiği heretik göçmenler de taşıdıkları inanç şekilleri ile yerleştirildikleri yerde yayılmışlar ve çevrenin sosyal şartlarına uydukları kadar, değişikliğe de uğrayarak, Slavonik karakterli özgün bir inanç sisteminin kurucusu olmuşlardır. Bogomilizm'in yayılmasının bir diğer sebebi de Ortodoks Kilisesinin kurumlaşmış baskısı gibi gözükmemektedir. Dönemin ve bölgenin hakim unsuru olan Ortodoks Kilisesi bu heretik gruplara şiddetle karşı

¹⁶⁶ Bećir DŽAKA, Manihejstvo, Bogumilstvo i İslam, Vijeće Kongresa Bošnjačkih Intelektualaca, Sarajevo, 1997, s.5

¹⁶⁷ Bećir DŽAKA, A.g.e; s.12

¹⁶⁸ Hüseyin ÇOLAK, Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, s.8

çıkıştır. Çünkü, Doğu Roma için bir yerin hakimiyet altına alınması demek, oranın Hristiyanlaştırılması demektir ve kilise adamı bu yönde bir devlet adamıdır.¹⁶⁹

Bogomilizm'in doğuş yeri olan Bulgaristan ve Makedonya'dan kıdemli olarak Bosna'ya geçmesinin açıklanmasını ise coğrafi olarak kapalı bir bölge olmasında bulabiliriz. Katolik dünyaya geçişte sınır durumunda olan Bosna, korunaklı coğrafi yapısıyla Ortodoks zulmünden kaçan Bogomiller için sığınılacak bir yer olarak düşünülmüş, ancak bu sefer Ortodoks ve Katolik Kiliseleri arasında çifte baskıya maruz kalmışlardır. Krallık düzeyinde itibar görmesine rağmen, Bosna krallarının işine gelmeyince tekrar Ortodoksluğa döndüklerini kolayca ilan edebilmeleri dinî sebeplerden ziyade siyasî sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bütün bunlara Bogomilizm'in kurumlaşmayı reddeden yapısı eklenince, bu heretik inancı samimiyetiyle korumaya çalışan halktan başka kimse kalmamaktadır.

Coğrafik yapısıyla sığınak hale gelen Bosna toprakları, ne Ortodoks ne de Katolik kiliselerinin etkisi altına tamamen girmeden göç etmeye zorlanan ve sürgün edilenlerin önemli bir merkezi haline geldi. Düzenlenen Haçlı seferlerine rağmen, Batı Avrupa'da elde edilen başarılar Bosna'da bir türlü elde edilemiyordu.¹⁷⁰ Bosna'nın bu özgü yapısından dolayı, doğudan gelen Bizans Ortodoksluğu ve batıdan gelen Roma Katolikliği tarafından dinî ve siyasî emelleri güden saldırılar ancak tarihin belirli dönemlerinde geçici olarak başarılı olabiliyordu.

Meşhur engizitör Torguemada'nın amcası olan kardinal Torguemada, Bogomillerin Katolik kilisesince şiddetle ret ve mahkum edilen elli "sapıklığını" gösteren bir liste tanzim etmiştir. "Bosna'nın elli maniheistik sapıklık" başlıklı bu liste, kendilerine Bosna Hristiyanları diyen Bogomillerin Katolikliğe ters düşen inançlarına dikkat çekmekteydi. Papa III. İnoçent ve Papa Honorius'un Bosna'yı katolikleştirme amacıyla düzenledikleri Haçlı seferleri duyduğu rahatsızlıklarını açıkça göstermektedir. Papa XXII. Johan bir mektubunda, Bogomil dinin Bosna'yı tamamen sardığını,

¹⁶⁹ Baykan SEZER, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1981, s.136

¹⁷⁰ Bećir DŽAKA, A.g.e; s.21

kiliselerin yıkıldığını, papazların kalmadığını, vaftiz ve günah çıkarmaların artık görülmediğini anlatmaktadır.¹⁷¹

Diğer taraftan Aleksis Comnin'in 1110 tarihinde Bogomilleri zorla Ortodoksluğa sokma, Ortodoksluğu kabul etmeyenleri ise zindanlara atma, bazılarını ise ateşte yakma faaliyetleri ile Bogomillerin Ortodoksluktan da net bir şekilde reddedildiğinin göstergelerindendir. Şiddetli saldırılara rağmen, 1147 senesinde patrik Kosma Attikos'un Ortodoks patrikliğinden Bogomil olduğu gerekçesiyle azmedilmesi ise Bogomilizmin zaman geçtikçe daha da kuvvetlendiğini göstermektedir.¹⁷² Katoliklerle birlikte Ortodoksların da dışlayıcılık yaklaşımlarıyla Bogomilizme karşı savaş açmaları tartışmasız tarihsel bir gerçektir. Bütün bunlara rağmen, Bogomiller kendilerinden 'dobri krstjani' (iyi Hristiyanlar) olarak bahsetmeleri, onların kendilerini Hristiyan gördüklerini göstermektedir. Baskılardan dolayı olsa bile, bu gerçek, Bogomilizm bir Hristiyan mezhebi olarak ele alınmasına sebep olmuştur.

Bosna'nın doğu ve batı arasında bir sınır bölgesi olması açısından Bogomilizm ile ilgili yapılan araştırmaların önemli bölümü tarafsızlık ve sübjektiflikten kurtulamadı. Bu uygulamanın günümüzde halen devam ettiği dile getirilmesi gereken üzücü bir gerçektir. Nitekim Vaso Glušac, Osmanlılar Bosna'yı 1463'te fethetmeden önce Bosna'da Ortodoks ve Katolik inançlarından başka inancın bulunmadığı tezini ileri sürerek Bogomillerin varlığını tamamen inkar etmiştir.¹⁷³ Bununla birlikte meşhur Hırvat tarihçisi olan Jaroslav Šidak gibi, Bogomilizmin hakikaten Katoliklikten ayrı ve heretik bir mezhep olduğunu sonradan kabul eden araştırmacıların varlığı da inkar edilemez.¹⁷⁴

İlk defa kurumsallaşmış Bogomilizm'den II. Stjepan Kotromanić (1322 – 1353) döneminde yerel kaynaklarda "Bosna Kilisesi" adı altında bahsediliyor olsa da *Hiža* olarak adlandırılan kiliselerinin varlığına çok daha önceki dönemde de rastlanılmaktadır. Aşağıda sıralayacağımız bazı inanışları temel inançlarını ifade ettiği

¹⁷¹ Tayyip OKİÇ, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solovjev", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, c:5, s:1-4, 1973, s.210

¹⁷² Tayyip OKİÇ, A.g.m; s.210

¹⁷³ Vaso GLUŞAC, Istina o Bogomilima, INP Knjizevne Novine, Belgrat, 1992, s.10-17

¹⁷⁴ Tayyip OKİÇ, A.g.m; s.211

gibi, Bogomilizm'in birçok dini ve din anlayışını kendi anlayışlarında nasıl birleştirdikleri daha da iyi anlaşılmış olacaktır.

- Gnostik anlayışa sahiptirler. Bogomiller, Tanrı'nın varlığının ilhamla kavranabileceğine inanırlar.
- Kiliselerde bulunan tasvir ve ikonlar, paganlık alametleridirler. Ayinler kabul edilemez.
- Azizlerden kalan yadigarlar kutsal değildir. Azizlere yapılan ibadetler de muteber değildir.
- Evkaristiya kabul edilemez ve İsa'nın bedeni ekmek haline gelemmez.
- Kilisenin mutlak hiyerarşisine karşı çıkmaktadırlar. Dolayısıyla kilise tarafından gerçekleştirilen aforozlar da temelsizdir.
- Hayatın gayesi, beden ve ruhun zincirlerinden kurtulup Tanrı ile birleşmektir.
- İbadetlerin gayesi, tek başına sadece Tanrı'ya yakarmaktır. Bu şekilde ruh kötülüklerden arınır ve Tanrı'ya yaklaşır.
- Kilisenin lüks ve sefahati kabul edilemez. Yoksulluk büyük bir erdemdir.
- Teslis kabul edilemez. Zira Tanrı birdir ve Hipostazlar O'nun tecellileridir.
- Bogomil inancına girişte inisiye söz konusudur. Yeminin hiçbir türü kabul edilemez.
- Bedeni ve ruhi temizlik önemlidir. Bu nedenle, ibadetlere başlamadan önce vücudun belli uzuvları yıkanır.
- Gündüz beş, gece ise dört kez ibadet ederler. İbadet esnasında birkaç kez eğilirler ve birkaç kez secde ederler.
- İbadet ferdi yapıldığından kiliseye ihtiyaç duymazlar.¹⁷⁵

İslam'ın Osmanlı aracılığıyla Bosna topraklarına gelmeden önce dervişlerin buralarda uzun süredir tekkeleri etrafında Bosna insanlarıyla kaynaştığı bilinmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz maddelerin birkaçı, keşf, tecsim/teşbih, murakebe/halvet, fakr, intisab gibi tasavvufun temel unsurlarını temsil etmektedir. Ayrıca abdest benzeri bir ibadet öncesi yapılanlar, ibadetlerde rüku ve secde gibi unsurların bulunması, bizi bu benzerlikleri daha da ciddiye almaya sevketmektedir.

¹⁷⁵ Nurullah KOLTAŞ, Balkanlarda Tasavvufun Yayılışını Hızlandıran Etmenler: Reaksiyoner Bir Tavrı Olarak Bogomilizm, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 2014, s.266

Fatih Sultan Mehmet'in Bosna'yı fethetmesiyle gerek İslam tarihinde gerekse Balkan tarihinde birçok ilk gerçekleştirilmiştir. Birincisi; İslam tarihi içerisinde ilk defa 36 bin kişi kendi isteğiyle toplu olarak İslam'ı kabul etmiştir.¹⁷⁶ İkincisi; Bosna fethedilene kadar acemi oğlanlar ocağına sadece Hristiyan çocuklar alınıyordu. Bosna fethedilince İslam'ı kabul eden Bogomil ailelerin çocukları da yüksek mevkiler için yetiştirilmek üzere toplanmaya başlanmıştır.¹⁷⁷ Üçüncüsü; Fatih Bosna'yı fethedince korkup kaçmaya başlayan Hristiyan halk için "Ahitname" olarak bilinen ve herkesin hakkını gözetleyen bir beyanname yayınlamıştır. Osmanlı'nın gelmesiyle kısa bir süre sonra "Bosna Kilisesi"nin bütün izleri ve Bogomillerin tarih sahnesindeki yerleri tamamen kaybolmuştur.¹⁷⁸

Bogomillerin inanç hususları konusunda İslam'la birçok yönden örtüştüğü görülmektedir. Bununla birlikte, Bogomilizm, içinden çıktığı Hristiyanlıkla ise pek çok noktada farklı inançlara sahiptir. Ancak, İslam'ın bir mezhebi olmuşçasına Bogomilizmi takdim etmek zorlama bir yorum olacağı gibi, Bogomillerin de bütün farklara rağmen kendilerini "iyi Hristiyanlar" olarak görmelerini akılda tutmak gerekmektedir. Bütün bu inançlara bakıldığında Bogomilizm'in senkretik bir inanç olduğu açıkça görülmektedir. Yani, Bogomilizm bilinen birçok inancı kendi bünyesinde işleyip yeni bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır. O yüzden Bogomilizm'in Çin ve Hint dinlerine, İslam'a ve Hristiyanlığa ait unsurları kendi içinde barındıran bir inanç olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bogomilizm örneği üzerinden birçok dinin yeni bir hakikat yorumunda nasıl birleştiğini göstermeye çalışırken, konumuz olan dinsel çeşitliliğin Bosna Hersek topraklarında yüzyıllar boyu nasıl geliştiğini ifade eden Bogomilizmin araştırmamıza farklı bir bakış açısı kazandırdığına inanmaktayız. Hakikat iddiasında bulunan Bogomilizm, etrafını çeviren başka iddialar ile senkretik bir yapıya bürünerek ortaya yeni bir inanç düzeni kurmuş oldu. Ancak, bu din zaman zaman taviz vererek en sonunda başka bir din içerisinde tamamen erimiş oldu. Milli/yerel bir din olan Bogomilizm, evrensel olan İslam'a karşı verdiği mücadelede mağlup edilmiş oldu.

¹⁷⁶ Mehmed HANDŽIĆ, *Islamizacija Bosne i Hercegovine, Islamska Dioničarska Štamparija, Sarajevo, 1940, s.21*

¹⁷⁷ Safvet BAŠAGIĆ, *Kratka Uputa u Prošlost Bosne i Hercegovine, Vlastita Naklada, Sarajevo, 1900, s.19*

¹⁷⁸ Mehmed HANDŽIĆ, *A.g.e; s.30-31*

B- Bosna Hersek'te Hristiyanlık

I. yüzyılda Bosna'nın Roma İmparatorluğu'nun himayesine girmesiyle, günümüze kadar süregelen kaderin önemli bir olaya tanıklık edilmiştir. Tarihi süreç içerisinde Bosna'nın jeopolitik ve kültürel kaderi aslında Roma İmparatorluğu'nun bölünmesiyle belirlenmiştir. Roma İmparatoru Theodosius 395'te İmparatorluğu'nu oğulları arasında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölmüştür. Theodosius'un Doğu ve Batı İmparatorluğu'nun sınırı, günümüzde Bosna ile Sırbistan arasında da sınır olan Drina nehri olarak belirlenmiştir. Bosna böylelikle sadece iki farklı siyasi bölge arasında değil, aynı zamanda yavaşça şekillenmeye başlayan Roma Katolik ve Yunan Ortodoks iki farklı medeniyeti arasında da sınır bölgesi olmuştur. Böylece Bosna, bu iki medeniyetin siyasî, dinî ve kültürel etkisine ve çekişmelerine sahne olmuştur. Drina nehri, ortaçağın erken döneminden itibaren Roma ile Bizans, daha sonra Sırbistan ile Macar – Hırvat Krallığı, günümüzde ise Bosna ile Sırbistan arasında sınır vazifesini görmektedir.¹⁷⁹

Bosna Hersek birçok milletin mücadelesine sahne olmasının yanı sıra, aynı zamanda eski pagan inanç ve gelenekler ile Hristiyanlık, Bogomilizm ve İslam gibi dinlerin mücadelesine de sahne olmuştur. Katoliklik ile Ortodoksluk arasında sınır vazifesini gören Bosna Hersek'teki Hristiyanlığa geçmeden önce, genel hatlarıyla Katoliklikle Ortodoksluk arasındaki farklara değinmeyi uygun gördük. Böylece, yüzyıllardır Bosna Hersek üzerinden yaşanan ilişkileri bir üst boyuttan ele alarak, süregelen ilişkilerinin mahiyeti açısından daha isabetli bilgiye ulaşmış oluruz.

B. 1.- Katoliklik ve Ortodoksluk Mezhepleri Arasındaki Farklar

Ölümünden sonra tekrar dirildiği iddia edilen İsa'nın, Roma İmparatorluğu'nda bulunan Galile Eyaleti'nde (Filistin) bulunduğu Havarilerine “Gökte ve yeryüzünde bütün hakimiyet bana verildi. Şimdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin. Onları Baba ve Oğul ve Ruh'ul Kudüs ile vaftiz eyleyin. Size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben bütün günler Dünya'nın sonuna kadar sizle beraberim.”¹⁸⁰ sözleriyle,

¹⁷⁹ Enver IMAMOVIĆ, “Prostor Bosne i Hercegovine u Prehistoriji i Antici”, **Bosna i Hercegovina Od Najstarijih Vremena Do Drugog Svjetskog Rata**, Bosanski Kulturni Centar, Sarajevo, 1998, s.23

¹⁸⁰ Matta, 18:18-20

tebliğ ettiği dinini Hristiyanlık adı ile dünyaya tanıtmaya görevini vermiş oldu. Putperest olan Romalılar Hristiyanları üç asır boyunca takip edip büyük işkencelere maruz bıraktılar. Ancak, Bizans İmparatoru Konstantin'in 313 yılında "Milano Fermanı" emirname ile Hristiyanlığı resmi devlet himayesi altına alarak dinlerini rahatça icra ettikleri gibi, aynı zamanda yayma imkanını da bulmuş oldular.¹⁸¹

Uzun yıllar dinî ve idarî yönden hiçbir bölünmeye uğramadan devam eden Hristiyanlık, Antakya, Kudüs, İskenderiye, Roma ve İstanbul gibi beş ayrı patrikhane tarafından idare edilmiştir. Bunların başındaki reislerin her birine "Papa" denildiği halde, VII Gregory devrinde papalık Roma'ya tahsis edildi. 445 yılında Roma'da bulunan Papa bütün Hristiyan aleminin reisi olarak ilan edildi.

Hristiyan aleminde ilk bölünme IV. asırda hem idari hem de inanç alanında olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı diye ikiye bölünüşü yüzyıllarca sürecek dinî ayrılığın da sebebini teşkil etmiştir. Evrensel anlamına gelen Yunanca Katolik kelimesinden türetilen Katolikliğin temelleri VIII. yüzyılda Doğu Kilisesinin sarsıntı geçirdiği bir döneme denk gelmektedir. Havarilerin reisi olan Aziz Petrus'un görevini Roma Patriği üstlenerek diğer patrikliklerden üstün olduğunu iddia etmiştir. Hristiyan dünyasında bu siyasi ve dinî bölünmelerin başında "İsa'daki cevherler" anlaşmazlığı gelmektedir. Özellikle 1054 yılında Rum Ortodoks Kilisesi'nin, Latin Roma Katolik Kilisesi'nden resmen ve tamamen ayrılmasıyla Hristiyan alemindeki birlik bir daha toparlanmayacak şekilde parçalanmış, bu ayrılık günümüze kadar devam etmiştir. Katolikler, kendi mezheplerinin asıl Hristiyanlık olduğunu ve Katolik olunmadan Kurtuluş yolu bulunamayacağını iddia ediyorlardı. Doğu Kilisesi'ne bağlı Ortodokslar ise bu iddiayı kabul etmiyorlardı.¹⁸²

Katoliklik XIII. ve XIV. yüzyıllarda en kudretli devrini yaşadı. Fakat sonraki yüzyıllarda, özellikle Rönesans'ta eski klasik kültürün canlanması, Tevrat ve İncil'in konuşulan dillere tercümesi ve matbaa kanalıyla kutsal yazılar hakkında bilgi edinenlerin çoğalması, birçok skandallara sahne olan devrin kilisesi ile İncil'de bahsi geçen Havariler devrindeki Hristiyanlığın mukayesesine yol açtı. Bu şekilde

¹⁸¹ Mehmet ÇELİK, Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s.11

¹⁸² Orhan Seyfi YÜCETÜRK, "Katolik, Ortodoks ve Protestan Mezhepleri Arasındaki Farklar", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 1983, s.414

Ortodoksluk ile Katoliklik arasındaki çekişmelerin yanı sıra Hıristiyanlığın yeni bir yorumu olan Protestanlık da dahil edilmiştir.¹⁸³ Ayrıca, bu kiliseler de kendi içlerinde çeşitli gruplara ve mezheplere ayrılmış oldu. O dönemde her bir mezhebin sadece dinsel dışlayıcılığı değil, aynı zamanda dinde dışlayıcılığını da tamamen benimsediğini gözler önünde bulunduracak olursak aralarındaki rekabet ve çatışma boyutlarını tahmin etmek güç olmayacaktır.

Birinci ayrılık inanç sistemi ile alakalıdır. Katolik Kilisesi ve ona bağlı olanlarında Teslis'e (Baba, Oğul, Ruh'ul Kudüs) büyük değer atfedildiği gibi, Meryem Ana'nın hiç kimse ile temas etmeden gebe kaldığı kabul edilmektedir. Aynı zamanda Ruh'ul Kudüs'ün Baba ve Oğul'dan çıktığına da inanılmaktadır. Diğer taraftan Ortodoks Kilisesi teslisi kabul etmesine rağmen, eski telakkileri de muhafaza etmiştir. Onlara göre, Baba'nın işi yaratılış, Oğul'un Kurtuluş, Ruh'ununki ise takdistir. Bundan sonra bu üç sıfat, Tanrı'nın içinde vaki olan, ifade edilemez hayatı sembolleştirmek maksadıyla temsil edilmiştir. Yine Ortodokslar Ruh'ul Kudüs'ün yalnız ilahi Peder'den çıktığını iddia ederler. Nitekim İstanbul'da 867 ve 879'da toplanan Konsillerde alınan kararlar ile kendilerini haklı göstermeye çalışmışlardır.

Ortodoks Kilisesi de Katolikler gibi İsa'nın İlahi ve Beşeri tabiatını kabul etmekle birlikte, İsa'yı Tanrı – Adam olarak mükemmel bir birlik içinde açıklamaktadırlar. En büyük bayram kabul ettikleri Paskalya sabahı Tanrı – Adam'ın (İsa) yeniden dirilişi, günah, ölüm ve kötülüğün mağlubiyetini teyit etmektedir. O gün bütün ölümler cehennem azabından azat edilmiş olmaktadır.

İkinci ayrılık noktaları inanç sistemi ile alakalı olmayıp, dinî liderlik konusu ile ilgilidir. Roma Katolik Kilisesi toplandığı konsillerde aldığı kararlarla, Hıristiyan dünyasının dinî liderliğinin kendilerine ait olduğunu iddia etmekteydi. Roma'da bulunan Katolik Kilisesi'nin başındaki Papa, onlara göre bütün Hıristiyanların dinî, ruhanî ve hukukî lideriydi. Ortodoks Kilisesi Papa'nın liderliğini reddederek, İstanbul'da mukim Bizans Kilisesi Patriğini bütün Hıristiyan dünyasının lideri olarak kabul etmekteydi.¹⁸⁴

¹⁸³ Orhan Seyfi YÜCETÜRK, A.g.m; s.414

¹⁸⁴ Orhan Seyfi YÜCETÜRK, A.g.m; s.416

Katoliklik, hiçbir eleştiriye yer vermeyen Papa'nın, dinin emirlerini kesin sayan görüştür. Yine onlara göre kutsal kitapların en doğru metnini tespit etme ve sözlerini yorumlama hakkı yalnız Papa'ya aittir. Herkesin inanması ve uyması gereken yolu yalnız Papa ve Kilise işaret edebilir. Nitekim Vatikan Kurulu 1870'te Papa'nın yalnız olduğunu ilan etmiştir. Diğer taraftan, Ortodokslar Papa'nın yanılmazlığını da kabul etmezler. Onlara göre yanılmazlığın özel memuriyet veya vasıtası yoktur. Roma Kilisesi'nde ya tek başına Papa veya bütün Katolik Kiliseleri temsil eden meclis, Ekümenik Konsey yanılmaz bir otoritedir.

Yine Katolik Kilisesi iyi organize bir hiyerarşiye sahiptir. Onlarca ilahi vahiy hem İncil'in, hem de Kilise'de muhafaza olunan an'nenin kaynağıdır. An'ane, rivayete göre Havarilerden gelmektedir. Asırlar boyunca birikmiş eskiden mevcut olan nüveler, inkişaf eder ve bu suretle yeni akideler de gelişebilir. Ortodokslar da Kilise'nin Baş Papaz'lı (Hierarchy) olmasını, fakat Papaz Hükümeti (Herocracy – hiyerokrasi) olmamasını ister. Onlara göre, Kilise'nin otoritesi manevi ve mistik olmalı, şer'i ve hükümet nüfuzu ise olmamalıdır.¹⁸⁵

Bir Kilise'nin öbür Kilise üzerindeki konumu sağlamlaştıkça, din adamlarına yaraşır olgunluk ve anlayış içerisinde görüşlerini kabul ettirmeye çalışacağına en sudan bahanelerle insanları tekfir etmeye, acımasız işkenceler altında ezmeye ve hatta yakmaya kadar gitmiştir. Kendisini evrensel kabul ederek, dünya dini olma iddiasında bulunan Hristiyanlığın zaaflarından biri de mensupları arasındaki din ve mezhep farkların keskinliğidir. Bu farklar Hristiyanlar arasında sık sık mahvedici kavga ve hizipleşmeye yol açmıştır.

İslamiyet'in doğuda hızla yayılması, özellikle Osmanlıların Avrupa ülkelerini ele geçirmeye başlamaları, Hristiyan dünyasında korku yarattığı gibi ayrı mezheplerin (kiliselerin) yaklaşımlarına da imkan sağlamıştır. Bu yaklaşımın müşahhas bir örneği olarak tarihte gördüğümüz Haçlı seferleri karşımıza çıkmaktadır. Ancak, birleşme fikri birer tasarı olarak kalarak uygulama alanına girme imkanını hiç bulamamıştır. İstanbul'un fethi sırasında, Roma Katolik Kilisesi'ne karşı Bizans Ortodoks Kilisesi

¹⁸⁵ Orhan Seyfi YÜCETÜRK, A.g.m; s.416

“İstanbul’da Kardinal başlığı görmektense, Yeniçeri başlığı görmek daha iyidir.” diyecek ölçüde kilise ayrılığını belirtmekten çekinmemiştir.

Önceleri Müslümanlara karşı başlayan din birliği çalışmalar, sonraları siyasi birlik vasfına bürünmüştür. Kiliselerin birleşmesi için girişilen bu siyasi çalışmalar da özellikle Moskova Kilisesi’nin kurulduğundan beri hiçbir birleşmeye yanaşmaması sebebiyle netice vermemiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, Kiliseler arası birleşme düşüncesi yeniden ortaya atıldı, ancak Dünya Ortodoks Kiliselerinin en büyük yetkilisi sayılan İstanbul Fener Kilisesi Patriği Athenagoras, önce Moskova dışındaki Kiliselerinin birleşmesi gereği görüşünü öne sürmüştür. Daha sonra Vatikan ile iletişime geçerek 1964 yılında Papa ile Kudüs’te buluşup söz konusu yakınlaşma konusunu el almışlardır. Bu yakınlaşma sonucu 1054 yılında kopan Doğu – Batı Kilise ilişkileri 1965 yılındaki buluşma ile yeni safhaya geçilmiş oldu. Athenagoras 1967 yılında tekrar Roma’ya giderek Piskoposlar toplantısına katıldı. Bunun üzerine Paulus VI Türkiye’ye Fener Patrikhanesine iade – i ziyaret yapmış oldu. Ancak, atılan bu adımlar Hristiyan kiliselerin birleşmesine çok yetersiz gibi gözükmektedir.¹⁸⁶

B. 2.- Bosna Hersek’te Katoliklik ve Ortodoksluk

VII. yüzyılda meydana gelen Slav istilasından önce Bosna Hersek bölgesinde Hristiyanlığa dair bazı bulgular söz konusu olsa da Balkanlardaki en eski yerleşik güç olan Roma İmparatorluğu ve daha sonra Bizans İmparatorluğu’nun bu topraklar üzerinde doğrudan bir etkisinin zayıflığı nedeniyle bu bölgedeki halkının Hristiyanlaşması uzun döneme yayılmıştır.¹⁸⁷ Siyasi alanda güçlü bir iktidarın olmayışından doğan istikrarsızlık paralel olarak dinî alana da yayılmıştır. Buranın Slav halkı batıdan Katolikler, doğudan Ortodokslar tarafından Hristiyanlaştırılmaya çalışıldıysa da Bogomilizm’in bu topraklara kökler salması Hristiyanlaştırmanın pek de başarılı olmadığı sonucuna götürmektedir. Sosyal ve ekonomik problemler, eski pagan inanç ve gelenekler, Roma ve Bizans’ın siyasi çekişmeleri, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin çekişmeleri ve üstünlük sağlama çabaları gibi bazı etkenler, bu başarısızlığın sebepleri arasında sayılabilmektedir. Bunu yanı sıra, halkın Latince ve Yunanca bilmemesi, dinî öğretilerde ve liturjide Slav dilinin yasaklanması, pagan

¹⁸⁶ Orhan Seyfi YÜCETÜRK, A.g.m; s.422

¹⁸⁷ Mustafa IMAMOVIĆ, Historija Bošnjaka, Preporod, 1998, Sarajevo, s.23

Slavların Hristiyanlığı benimsememelerinin diğer önemli sebepler olarak zikredilebilmektedir.

Bogomilizm’le itham edilen Bosna banı olan Kulin’in döneminde Papa’nın emriyle 1184’te Bosna Piskoposluğu o zamana kadar bağlı olduğu Split başpiskoposluğundan alınarak Dubrovnik başpiskoposluğuna bağlanmıştır.¹⁸⁸ Bu dönemde Bogomilizmin hızla yayıldığını göz önünde bulunduracak olursak, Hristiyanlığın kabulü nominal düzeyde kaldığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir. Ayrıca, Bosna Hersek’teki gerek Katolik gerekse Ortodoks kiliselerinin hiçbir zaman bağımsız olmadıkları tarihsel bir gerçektir. Katolik kilisesi daima Hırvatistan’a, Ortodoks kilisesi ise Sırbistan’a bağlı kalmıştır.¹⁸⁹

Gerek Katolik gerekse Ortodoks kilisesi, asırlarca Bosna Hersek’te Hristiyanlığı yayma gayretleri içinde bulunsa da ortaçağ dönemi boyunca papazlar, hükümdarlar ve piskoposlar arasında bile Hristiyanlık konusunda görülen bilgisizlik göze çarpmaktadır. 1229 yılında Bosna piskoposluğuna atanan Aringerij açık bir şekilde Bogomillerin tarafını tutmasının ardından, Papa XI. Grgur’a bu konu ile alakalı gönderilen raporda Bosna Katolik piskoposunun Bogomiller ile Hristiyanlar arasındaki teolojik farklılığı bilmediği için Bogomilleri övdüğü dile getirilmiştir.¹⁹⁰

Bosna halkının Hristiyanlaşması batı komşusu olan Hırvatistan ile doğu komşusu olan Sırbistan’ın Hristiyanlaşması ile doğrudan alakalıdır. VII. yüzyıla kadar geriye giden erken bir dönemde Bizans hükümdarları, tarihte hala Bizans yönetimi altında bulunan Dalmaçya’nın bazı kıyı kasabalarında yaşayan Latin rahipleri kullanarak, Hırvatları Hristiyanlaştırma girişiminde bulunmuştu. Hırvatlar ancak IX. yüzyıla gelindiğinde Hristiyanlığa geçtiler. Bosna’nın daha ücra ve ulaşılması zor kesimlerinde yaşayanlarsa IX. yüzyılın sonları veya X. yüzyılın başlarında muhtemelen kıyı kesimlerinden başlayarak Hristiyanlığa geçmeye başlamıştır.¹⁹¹

II Stjepan Kotromanić’in desteği ile 1342 yılında Bosna’nın merkezi bölgelerinde kurulan Katolik Fransisken Vikarlık aracılığıyla Katoliklik Bosna

¹⁸⁸ Dominik MANDIĆ, *Bogomilska Crkva Bosanskih Krstjana*, Ziral, Chicago, 1962, s.163

¹⁸⁹ Salih JALIMAM, *Historija Bosanskih Bogomila*, IPP Hamidović, Tuzla, 1999, s.57

¹⁹⁰ Mustafa IMAMOVIĆ, A.g.e; s.40

¹⁹¹ Noel MALCOLM, *Bosna*, Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s.39

topraklarının daha da içine girmiş oldu. 1385 yılına kadar Bosna topraklarında bulunan manastır sayısı dört iken, 1460'lı yıllarda bu sayı 15 civarında olmuştur. Özellikle Kotromanić'in kazandığı Bosna topraklarının kuzey ve batı sınırlarında Katolik nüfusu yerleşmiş bulunmaktaydı. Fransiskenlerle birlikte merkezde de varlıkları söz konusu olsa da bunlar büyük çoğunlukla manastır çevreleriyle sınırlı kalmıştır. Fransiskenlerin dışında Katolik rahiplerin varlığı hatırı sayılır bir rakama Osmanlı döneminde de ulaşamamıştır.¹⁹²

Bosna'nın fethi sırasında, 1463 yılında Katoliklerin kendi can ve mal güvenlikleri konusunda korku ve tedirginlikleri üzere Fransisken tarikatının kurucusu Andeo Zvizdović'in Fatih Sultan Mehmet'le görüşmesi onları Bosna topraklarında iskan etmeye ikna etmeye yeterliydi. Yazıya dökülen can ve mal güvenlik sözü günümüz halen Foynitsa'daki manastırda muhafaza edilmektedir. O dönemde Katolik Avrupa ile Müslüman Osmanlı'nın büyük rekabet halinde olmasına rağmen, insan hakları ve hoşgörü açısından önemli bir kanıt niteliğini taşımaktadır.

Fransiskenlerin büyük çoğunluğunu Hırvatistanlı Hırvatlar oluşturmaktaydı. Bosnalı olanları da Hırvatistan'daki eğitimden geçerek ancak o şekilde görevlerini üstelenebiliyorlardı. XIX. yüzyılda Hırvatistan topraklarında hızla yaygınlaşmaya başlayan milliyetçilik fikirleri söz konusu olan Katolik Fransiskenleri de etkilemiş bulunuyordu. Milliyetçiliği benimseyen bu din adamların Büyük Hırvatistan fikirlerini Bosna'daki Katoliklere de aşılayarak Katolikler arasında milliyetçiliği yaymada önemli rol oynamışlardır.¹⁹³ Bosna Hersek algısında Katoliklik – Hırvatlık özdeşliği büyük ölçüde bu döneme denk gelmektedir.

Devlet – Katolik Kilisesi arasındaki ilişkiler konkordato isimli anlaşmalar doğrultusunda şekillenmektedir. Dinî öğretileriyle alakalı olmayan bu konkordatoların siyasi anlaşmalar şeklinde olup Kilise birimlerin belirlenmesi, din adamların atanması, papaz misyonu vb. konuları şekillendirmektedir. Sırp – Hırvat – Sloven Krallığı döneminde Vatikan'la başlatılan görüşmelerin sonucu olarak 1935 yılında hükümet

¹⁹² Robert DONIA, John FINE, Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed, Hust and Company, London, 1994, s.25

¹⁹³ Robert DONIA, John FINE; A.g.e; s.65

oylamasına sunulan konkordato 166 Evet ve 128 Hayır oyuna rağmen, Sırp Ortodoks Kilisesi ve kamuoyu baskısıyla reddedilmiştir.¹⁹⁴

1953 yılında Sosyalist Yugoslavya'nın Vatikan'la sekteye uğrayan ilişkiler, Kilise'nin anti – komünist ve anti – sosyalist tavrından açıkça uzaklaştığını ifade ettikten sonra bu ilişkiler tekrar 1966 yılında hükümet temsilcileriyle Vatikan temsilcilerinin görüşmesinin ardından iyiye doğru gitmeye başladı. 25.06.1966 tarihinde imzalanan protokole göre Katolik Kilisesi'nin bütün hakları iade edilmiştir. 1970 yılında Vatikan'la kurulan diplomasi ilişkilerle birlikte, Yugoslavya, Küba ile birlikte dünyada Vatikan'la diplomasi ilişkilerine sahip iki sosyalist devletten biri olarak tarihe geçmiş oldu. Böylece hem Vatikan'da Yugoslavya temsilcilikleri, hem de Yugoslavya'da Vatikan temsilcilikleri kurulmuş oldu.¹⁹⁵

Bosna-Hersek'teki Katolik Kilisesi'nin tahminlerine göre günümüzde ülkede yaşayan Katoliklerin sayısı 450.000 civarındadır. Katolik Kilisesi, Vrhbosna (Saraybosna) Başpiskoposluğu ile Mostar-Duvno ve Banja Luka Piskoposlukları altında teşkilatlanmıştır. Ülkedeki Katolik dinî liderler, savaş döneminden bu yana Bosna'da yaşayan halklara yönelik ılımlı ve barışçıl mesajları ile bilinmektedirler. Bununla birlikte, Kilise'nin Bosna-Hersek'teki Katoliklerin tamamına yakını oluşturulan Hırvatların siyasi partileriyle yakın temas içinde oldukları ve Hırvatların haklarının korunmasına özel hassasiyet gösterdikleri bilinmektedir. Ülkede aynı zamanda Fransisken tarikatına bağlı birçok manastır faaliyet göstermektedir. Bunlar iki bölge halinde örgütlenmiştir. Bunlardan Serbest Bosna (Bosna Srebrena) Vilayeti Saraybosna, Meryem Ana Göğsü Yükseliş Vilayeti ise Mostar merkezlidir. Az sayıda Bosnalı Hırvat ise Zagreb merkezli Hırvat (Doğu) Katolik Kilisesi'nin Križevci Piskoposluğu'na mensuptur.¹⁹⁶

Diğer taraftan, Latin ve Bizans'ın kiliselerinin sınırlarında bulunan Sırbistan halkı ilk başlarda seçmede kararsızlık gösterse de Sırp kilisesi tercihini Bizans'tan yana kullanarak 1219 yılında ilk başpiskoposluğunu tayin etmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı hakimiyetinin başlangıcına kadar Sırp kilisesi İstanbul Patrikhanesi'nden

¹⁹⁴ Ivan CVITKOVIĆ, *Religije u Bosni i Hercegovini*, Univerzal, Tuzla, 1981, s.15

¹⁹⁵ Ivan CVITKOVIĆ, *A.g.e*; s.15

¹⁹⁶ Mehmet Uğur EKİNCİ, *Bosna Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, İstanbul, 2014, s.100

bağımsız olmuş, ancak bunun yanında Bizans kültürünün baskın olduğu bir süreç başlamıştır.¹⁹⁷ Sırbistan Krallığının sınırları içerisinde bulunan İpek (Kosova'nın Peç şehri) Patrikhanesinin 1346 yılında kurulması, Sırp toplumunu Ortodoks dünyası içerisinde daha önemli bir konuma taşımış oldu.

Mehmet Fatih'in İstanbul'u fethetmesinden sonra İstanbul Patrikliği'ni Ortodoks cemaatin ruhani lideri tayin ederek, Bulgar ve Sırp kiliselerinin bağımsızlığını kaldırarak onları İstanbul Patrikliği'ne bağlamıştır. Sokollu zamanında bir istisna olarak İpek patrikliği Sırlar için tekrar kurulmuşsa da ancak 150 yıl yaşayabilmiştir. Sırp piskopos ve rahiplerin çoğu görevden alınarak yerlerine Rumlar atanmış ve Fener Patrikhanesi Türkiye'deki tek Ortodoks kilisesi haline gelmiştir. Patrikhane, Ortodoks tebaa üzerinde din, hukuk ve eğitim konularında etkinliğini uzun dönem korumayı başarmıştır.¹⁹⁸

Bütün Avrupa'yı etkileyen Fransız İhtilali Sırp kilisesine de bağımsızlık getirmiş oldu. 1832 yılında bağımsızlığını ilan eden Sırp Ortodoks Kilisesi, İstanbul Patrikliği tarafından 1879 yılında tanınarak otosef bir kilise haline geldi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Yugoslavya Krallığı'nda, Yugoslavya kilisesi altında Sırp, Karadağ, Czernovik, Dalmaçya, Karlovçi ve Bosna kiliseleri birleştirilerek Patriklik ve yönetim organı kutsal sinod kurulmuştur. Sırp Ortodoks Kilisesi diye isimlendirilen bu kilise İstanbul Patrikliği tarafından 1922 yılında onaylanmış oldu.¹⁹⁹

Bosna Hersek Ortodoksları günümüzde halen Sırp Ortodoks Kilisesine bağlılığını korumaktadırlar. Bosna Hersek entitelerinden biri olan Sırp Cumhuriyeti'nin anayasasının 28. maddesinde Sırp Ortodoks Kilisesinin bütün Sırların ve diğer Ortodoks halklarının kilisesi olduğu açıkça belirtilmektedir. Aynı maddede daha önce yer alan, Sırp Cumhuriyeti hükümetinin kiliseye maddi destek sağlamasını öngören fıkra ise 2002 yılında yapılan anayasa değişiklikleriyle kaldırılmıştır.

¹⁹⁷ Münir YILDIRIM, "Günümüz Balkan Ortodoks Kiliselerine Genel Bir Bakış", Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c:3, s: 1, Çukurova, 2003, s.233

¹⁹⁸ Mucize ÜNLÜ, "II. Abdülhamid Döneminde Ulahlar", Perspectives on Ottoman Studies: Papers From the 18th Symposium of the CIEPO, Lit Verlag, Berlin, 2010, s.230

¹⁹⁹ Münir YILDIRIM, A.g.m; s.234

Sırp Ortodoks Kilisesi, Bosna Hersek'te beş bölge halinde örgütlenmiştir. Bunlar, Saraybosna merkezli Dabar – Bosna Metropolitiği, Banja Luka merkezli Banja Luka Piskoposluğu, Petrovac merkezli Bihaç – Petrovac Piskoposluğu ve Mostar merkezli Zahumlje – Hersek Piskoposluğu'dur. Ülkedeki iki entite arasındaki siyasi ve demografik farklılıklar, Ortodoks Kilisesi'ne de yansımaktadır. Kilisenin güçlü olduğu Sırp Cumhuriyeti'nin aksine, diğer entite olan Bosna Hersek Federasyonu'nda Ortodoks Kilisesi'nin maddi kaynakları oldukça kısıtlıdır. Ayrıca Sırpların azınlıkta olduğu olan Bosna Hersek Federasyonu'nda birçok Ortodoks dinî lider çok kültürlülüğü ve ortak Bosnalılık anlayışını savunurken Sırpların çoğunlukta olduğu Sırp Cumhuriyeti'ndeki din adamları daha milliyetçi bir tutum içerisindedirler. Bunların yanı sıra Kilise üyeleri arasında uzun süredir yaşanan reformculuk-gelenekçilik tartışmaları, Kilise'nin Bosna-Hersek'in tamamında ortak bir tutum içerisinde hareket etmesini engellemektedir. Buna karşılık, Sırbistan Ortodoks Patriği İrinej, sık sık Bosna-Hersek'teki Sırpların milli varlıklarını korumalarına ve Sırbistan ile Sırp Cumhuriyeti arasındaki birliğin kuvvetlendirilmesine yönelik açıklamalarda bulunmaktadır. Bosna-Hersek'teki ana akım Sırp partilerinin tamamı milli ve dinî değerlere bağlı hareket ettiğinden Kilise belirli bir partiyi desteklememekte, partiler arası siyasi tartışmalara taraf olmamaktadır.²⁰⁰

²⁰⁰ Mehmet Uğur EKİNCİ, A.g.e; s.99

C - Bosna Hersek'te İslam

Fatih Sultan Mehmet döneminde Bosna nüfusunun dinî yapısında değişiklikler olduysa da Bosna halkının genel çapında İslamiyet'i kabulü XVII. yüzyılla birlikte söz konusu olmuştur. Bunun yanı sıra köylü kitlelerinin İslamlaşmasında da üzerlerindeki feodal baskının kaldırılması ve Osmanlı'nın din ve ırk ayrımı gözetmeyen, bütün tebaayı Osmanlı Devleti şemsiyesi altında birleştiren siyasi sisteminin önemi büyük olmuştur.²⁰¹

Daha önce bahsi geçen ve "istimalet" olarak adlandırılan bu siyasetin gereği olarak Fatih Sultan Mehmet'in Katolik Fransiskanlarına verdiği teminatname, "Ahitname" ismiyle günümüzde halen Foynitsa'daki manastırda korunmaktadır:

„Ben Fatih Sultan Mehmet Han. Dünyaya ilan ediyorum ki, bu padişah fermanı verilen Bosnalı Fransiskanlar himayem altındadır ve emrediyorum: Hiç kimse ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin ve zarar vermesin. İmparatorluğumuzda huzur içinde yaşasınlar. Ve bu göçmen durumuna düşen insanlar, özgür ve güvenlik içinde yaşasınlar. İmparatorluğumuzdaki tüm memleketlere dönüp korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler. Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkarlarımdan, ne imparatorluk vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmaz, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelerden devlete birisini getirirse, onlar da aynı haklara sahiptir. Bu padişah fermanını ilan ederek burada, yerlerin, göklerin yaratıcısı ve efendisi Allah, Allah'ın büyük elçisi aziz Peygamberimiz Muhammed (S.A.V) ve yüz yirmi dört bin peygamber ile kuşandığım kılıç adına yemin ediyorum ki, emrime uyarak bana sadık kaldıkları sürece tebaamdan hiç kimse bu fermanda yazanların aksini yapmayacaktır.“²⁰²

Ortaçağda pek de alışılmamış bu muamelenin etkisi halkın İslamlaşmasında muhakkak ki olmuştur. İnsanlık tarihindeki ilk insan hakları belgesi olarak nitelendirilen, 4 Temmuz 1776 tarihli ABD Anayasası'ndan tam 324 yıl önce kaleme

²⁰¹ Halil İNALCIK, "Türkler ve Balkanlar", **Balkanlar**, OBİV Yayınları, İstanbul, 1993, s.16-20

²⁰² Bosna Hersek ile ilgili Arşiv Belgeleri, s.10

alınmıştır. Ahitname ayrıca 10 Aralık 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”nden 485, 1 Şubat 1995 yılında kabul edilen Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Sözleşme'den tam 538 yıl önce ilan edilmiş oldu.

Halkın İslamlaşmasında, daha önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz ve özellikle Ortodoks Kilisesi'nin yoğun baskısı altında varlığını koruyan Bogomilizm öğretisinin yapısından kaynaklanan nedenlerin de etkisi göz ardı edilmemelidir diye düşünüyoruz. Bogomilizm'in kurumlaşmayı reddeden yapısı ve gevşek dinsel öğretisinin yanı sıra Bogomillerin tanrıya ulaşmada tercih ettikleri münzevi hayatıyla birlikte, Osmanlı'da o zaman içinde hakim olan ve İslam'ın taşıyıcısı rolünü üstlenen Bektaşiliğin birleşmesiyle İslam, halk için rağbet sebebi olmuş olmalıdır. Yeniçeriler tarafından kurulan birçok Bektaşî tekkesi, İslam kültürün ilk şeklinin oluşunu sağlamıştır. Araştırmacıların Bosna Kilisesi'nin din adamı profili ile Bektaşî dedelik kurumu arasındaki benzerlikler saptamış olmalarının yanı sıra, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde XVII. yüzyılda Bosna'nın her büyükçe kentinde bir veya birkaç Bektaşî tekkesinin bulunduğu tespiti bu iddiayı doğrulayacak vaziyettedir. Bununla birlikte, İslami kültürün bütünlüklü ve baskın etkisi şehirlerde daha belirgin olmuştur. Hatta pek çok Batılı seyyah ve gözlemci, Bosna şehirlerindeki İslami sofuluğun koyuluğu nedeniyle Boşnaklar için “Türk'ten daha Türk” deyimini kullanmıştır.²⁰³

İslami kabulünün araştırmalarında göz ardı edilen bir başka önemli hususuna dikkat çekmek istiyoruz. Sırbistan, Hırvatistan, Bulgaristan ve Yunanistan'da görülen devletle içiçe organize edilen kiliselerin aksine, Hristiyanlık Bosna'da hiçbir zaman o derece köklerini salamamıştır. Bağımsız ve kurumsallaşmış sağlam bir kilisenin olmayışı rekabet halinde bulunan üç kilisenin çekişmelerine sebep olmuştur. Her birinin din adamı yetersizliği ve bölgesel gücünün olmayışı, dışarıdan Osmanlı gibi güçlü bir devletiyle gelen İslam'la baş etmeyi zorlaştırmıştır. Bu yüzden, dinamik ve tebliğ konusunda son derece organize edilmiş bir din olan İslam'ın, başka bir dinin köklerini sağlamlaştırmadığı yerlerde rağbet görmesine şaşmamak gerekir diye düşünüyoruz. Bu tür yerlerde “dinden dönme” durumlarından ziyade “din kabulü” teriminin tercih edilmesi daha isabetli olur diye düşünüyoruz.

²⁰³ Tanıl BORA, Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası: Bosna Hersek, Birikim Yayınları, İstanbul, 1994, s.20-21

Ömer Lütfi Barkan'ın Balkanların batısında bulunan Makedonya, Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna'da 1520 – 1535 tarihleri arasında Müslümanların küçük azınlıklar halinde olduğunu gösteren harita İslamlaşmanın XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, yani daha çok Osmanlı'nın çöküş döneminde gerçekleştiğini göstermektedir.²⁰⁴ Bu haritaya göre, Müslümanların nüfus çoğunluğunu oluşturduğu Balkanların doğusunda bulunan ülkelerde günümüzde azınlıklar olup, o dönemde azınlıklar olduğu bölgelerde ise özellikle Arnavutluk, Bosna ve Makedonya'da günümüzde nüfuslarının önemli bir bölümünü oluşturmaları ilgi çeken tarihsel bir gerçektir. Bunun sebebi belki de Osmanlı'nın her toprak kaybedişinde Müslüman ahalinin göç dalgalarında aranmalıdır. Bu göç dalgaları XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında Macaristan, Hırvatistan ve Voyvondina'dan Sırbistan ve Bosna Hersek'e doğru, Lika ve Dalmaçya bölgelerinden ise yine Bosna Hersek'e doğru olmuştur. Ayrıca, XIX. yüzyılda Karadağ'dan gelen göç dalgalarından Bosna Hersek'in etkilenmesi bu iddiayı daha da güçlendirmektedir.²⁰⁵

XVIII. yüzyılda Balkanlarda Osmanlı egemenliğini tehdit eden güçlerden, özellikle Avusturya'nın Müslümanları sürerek bölgede ilerlemesi ve Hristiyan olanlarla işbirliği içinde olması, bir yandan Müslümanların nüfus yoğunluğunu, diğer yandan da Boşnakların yönetime ve dine bağlılıklarını artırmış oldu.²⁰⁶

1909'da kabul edilen yönetmelikle Müslüman çocuklarının mektebe gitmeleri zorunlu tutuldu. Rüştîyelerde de reforma gidilerek dersler çeşitlendirildi ve eski programa dokunulmadan Bosna dili ve edebiyatı dersi dahil edilerek derslerin Sırpça – Hırvatça (Boşnakça) yapılması şart koşuldu. Yazıda da sırasıyla Latin ve Kiril alfabesi kullanılmaya başlandı. Bu reformlar halk tarafından tepkiyle karşılanarak bir süre anne – babalar çocuklarını okula göndermemekte direndi. Ancak daha sonra yaygınlaşan laik okullara Müslüman çocukları da gitmeye başladı.²⁰⁷ Böylece laikleşme süreci Bosna Müslümanları arasına da girmiş oldu.

Avusturya – Macaristan'ın işgali ile hayatın her noktasını inhisar eden laikleşme olgusu daha sonraki dönemde komünizmin de etkisiyle 'uygulanmayan' fakat

²⁰⁴ Halil İNALCIK, A.g.m; s.19

²⁰⁵ Aleksandre POPOVIĆ, Balkanlarda İslam, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.186

²⁰⁶ Orhan KOLOĞLU, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", **Balkanlar**, OBİV Yayınları, İstanbul, 1993, s.86

²⁰⁷ Aleksandre POPOVIĆ, A.g.e; s.204

atalarının Müslüman olduğunu hissedene çok geniş bir Müslüman halk tabakasını ortaya çıkaracaktır. Laikleşme süreciyle birlikte yaklaşık 400 yıllık Osmanlı idaresi sırasında Bosna Hersek'in benimsediğı ve uğruna savaşlar verdiğı bir din olarak İslamiyet, kültürel bir birleştiricisi olarak Boşnak milli kimliğinin oluşumuna önemli katkıda bulunmuş oldu. Bu dönemde laikleşen halkta özellikle poligaminin çok azaldığı, karışık evliliklerinin ise çoğaldığı gözlenmiştir. Ayrıca, karışık evliliklerin artışı Müslüman cemaat için büyük bir tehlike oluşturmuş ve önlenmesi istenmiştir.²⁰⁸

1918 yılında kurulan yeni devletin adından da anlaşılacağı üzere (Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı), bu durum Bosna Hersek Müslümanlarının kimliklerini sapmada mecbur bir seçime itiyordu; ya Sırp milletinden ya Hırvat milletinden olmak. Bu dönemde, bu zorunlu tercih ile Müslüman, Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerine alet edilmiş ve “Tanınmış Müslüman Sırlar” veya “Tanınmış Müslüman Hırvatlar” gibi biyografilere bile rastlanır olmuştur. Ancak, dönemin şartları içinde Boşnakların kendilerini Sırp ya da Hırvat olarak tanıtmalarına karşılık, yönetimin dayattığı Sırp ideolojisini kabul etmesi beklenemezdi. Çünkü bu, ne milli bilinci neredeyse tamamen Türk düşmanlığı üzerine kurulu Sırlar için kabul edilebilir olurdu, ne de her fırsat bulduğunda Sırların zulmüne maruz kalan Müslümanlar için.²⁰⁹ Bütün bu baskılar Müslümanları yoğun göçlere sevk ederek, Müslüman nüfusta yıllara göre oransal olarak sürekli azalma görölmektedir.²¹⁰

Doğu – Batı, İslam – Hristiyanlık, Ortodoks – Katolik arenası haline farklı süreçlerde gelen Bosna Hersek toprakları, Sosyalist Yugoslavya döneminde Kapitalist – Sosyalist kavgasının da payını almış oldu. Sosyalist Yugoslavya'da Müslümanlara yapılan baskıların dinmediğini görmekteyiz. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında bazı Müslüman mezarlarının üzerine inşaat yapıldı, bir cadde boyunca tarihi vakıf dükkanları yıkıldı, sivil örgütlerin hepsi 1948 yılında hükümetçe kapatıldı. Yayın organlarının kapatıldığı bu süreçte mahalle mektepleri ve İslam okulları yasaklandı. Gazi Hüsrev Bey Medresesi ise Saraybosna Üniversitesi'nin önce Felsefe sonra

²⁰⁸ Aleksandre POPOVIĆ, A.g.e; s.204-210

²⁰⁹ Aleksandre POPOVIĆ, A.g.e; s.225

²¹⁰ Tanıl BORA, A.g.e; s.38

Matematik bölümlerinin binası olarak kullanıldı. 1950 yılındaki başörtüsü yasağının ardından, 1952 yılında bütün tekke ve tarikat faaliyetleri yasaklanmıştır.²¹¹

1960'lı yıllarda liberalizme doğru bir yumuşama olduysa da “İslam Dini'nin Radikalizmi” ya da “İslam Milliyetçiliği” adı altında Müslümanlar tekrar şiddetli baskılara maruz kalmışlardır.²¹² Bu baskılar farklı boyutlarda gelişmesine rağmen en son Bosna Hersek'in bağımsızlığı ile zirveye ulaşmış oldu. Daha önce büyük “M” harfi ile yazılan “Müslümanlar” adıyla etnik olarak isimlendirilme hakkını kazanan Boşnaklar, 1992 yılında başlayan savaşta hem dinsel olarak Müslüman oldukları için hem de etnik olarak Sırp olmayıp Müslüman oldukları için saldırılar hedefine konulmuş oldu.

Bosna Hersek Müslümanlarının dinî teşkilatlanmasına gelecek olursak; Osmanlı döneminde İstanbul'a bağlı olan Bosna Müslümanları, 1878 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun işgaliyle yeni bir döneme girmiş oldu. Avusturya – Macaristan, Bosnalı Müslümanlar için özerk dinî müesseseler tesis ederek onların İstanbul ile bağlarını zayıflatmaya çalıştı. 1882 yılında Saraybosna müftüsü Hilmi Omerović'in Reisü'l-ulema ilan edilmesi, bugün ülkenin resmi dinî teşkilatı olan Bosna-Hersek İslam Birliği'nin (Islamska Zajednica u Bosni i Hercegovini) kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Yine de 1924'te halifelik kaldırılana kadar müftülerin yerel halktan olmak kaydıyla İstanbul'dan atanmasına ve önemli dinî konularda İstanbul'dan gelen menşurelerin esas alınmasına devam edildi. Özellikle Katoliklerle aralarındaki gerilim ve dinî işlerin yürütülmesindeki zorluklar karşısında Müslümanların siyasi alanda örgütlenerek Avusturya - Macaristan yönetimine baskı yapması üzerine hükümet 1909'da din, vakıf ve eğitim işlerini yürütecek özerk statüdeki bir İslam Birliği'nin kurulmasına dair kanunu kabul etti.²¹³

Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı döneminde hükümet, İslam Birliği'nin Bosna-Hersek dışında kalan Müslümanlar üzerindeki etkinliğini büyük ölçüde sınırlandırdı. 1929 yılında Kral Aleksandar I. Karadžorđević'in kurduğu diktatörlük rejiminde Adalet Bakanlığı'na bağlanan İslam

²¹¹ Tanıl BORA, A.g.e; s.47-48

²¹² Aleksandre POPOVIĆ, A.g.e; s.256-257

²¹³ Mehmet Uğur EKİNCİ, A.g.e; s.98

Birliği, özerk yapısını kaybederek devletin kontrolü altına girdi ve merkezi Belgrat'a taşındı. 1936 yılında yeniden Saraybosna'ya taşınarak çalışmalarına devam eden Birliğe asıl darbeyi savaş sonrasında Komünist rejimin kurulması vurmuş oldu. Rejimin ilk yıllarında İslam Birliği'nin faaliyetleri sınırlandı, daha önce zikrettiğimiz gibi vakıf mallarına el kondu ve şeriat mahkemeleri ile Gazi Hüsrev Bey medresesi dışında bütün dinî okullar ve medreseler kapatıldı. Ülkede 1970'li yıllarda başlayan liberalleşmeyle beraber Bosnalı Müslüman toplumda da bir canlanma yaşandı. Camiler ve dinî okullar restore edildi; İslami Çalışmalar Fakültesi 1977 yılında açıldı, İslami yayınlar arttı.

Komünist rejimin sona ermesinin ardından 1993'te Yugoslavya İslam Birliđi'nden ayrılan Bosna Hersek İslam Birliđi, Mustafa Cerić başkanlığında yeniden yapılandırıldı. Bosna Savaşı boyunca Aliya İzzetbegović liderliğindeki Demokratik Hareket Partisi (SDA) ile beraber hareket eden İslam Birliđi'nin ülke siyaseti içinde ağırlığı arttı. İslam Birliđi ile SDA'nın beraber hareket etmeleri aynı zamanda Bosnalı Müslümanların mücadelesini yalnızca dinî bir mücadele olmaktan çıkararak Boşnak milli kimliğinin oluşmasına da katkıda bulundu.

Günümüzde Bosna-Hersek İslam Birliđi'nin faaliyetleri, ülkede yaşayan bütün Müslümanlar ile yurt dışında yaşayan Boşnakları kapsamaktadır. Esas olarak Sünni ve Hanefi İslam'ın temsilcisi ve koruyucusu olma misyonunu taşıyan İslam Birliđi, tasavvufi akımları da 1990'ların başından bu yana çatısı altında toplamaktadır. İslam Birliđi, halen ülkedeki 1700'e yakın cami ve medresenin işleyişinden sorumludur. İslam Birliđi'nin başkanlığını 2012 yılından bu yana Hüseyin Kavazović yapmaktadır.²¹⁴

²¹⁴ Mehmet Uğur EKİNCİ, A.g.e; s.98

D - Bosna Hersek'te Yahudilik

İspanya'da maruz kaldıkları işkencelerden can kurtarma derdinde olan Yahudilere kucak açan ülkelerden biri de o dönemde Osmanlı Devleti'nde bulunan Bosna Hersek topraklarıydı. Engizisyonlardan kaçıp da Bosna Hersek topraklarına yerleşen Yahudilerin Sefarad olduğu bilinmekle birlikte Aşkenazi olan Yahudilerin Avusturya – Macaristan döneminde yerleşmeye başladığı da tarih kaynaklarından bilinmektedir.²¹⁵ 1492 yılında İspanya'dan kovulmuş olan Yahudilerin soyundan gelenlerin konuştuğu, XV. yüzyılı İspanyolcasının bir biçimi olan Ladino, bugün bile yaşayan bazı Saraybosnalı Yahudiler tarafından kullanılmaktadır. Saraybosna şehrinin sahip olduğu İspanya mirasının özel bir yadigarı da, Hamursuz Bayramı'nın ilk gecelerinde yapılacak olan ibadeti ele alan, XIV. yüzyıla ait yıldızlarla bezeli İspanyolca bir el yazması olan “*Saraybosna Haggadah*”dır. 1894 yılına kadar kentin Yahudi ailelerinden birine ait olan bu el yazması, kendi türünde dünyanın en güzel sanat eserlerinden biridir.²¹⁶

1565 yılındaki Saraybosna'nın üç mahkemesinin kaydından anlaşılabacağı üzere, buraya tam olarak yerleşen Yahudiler daha ilk dönemlerde en çok ticaretle uğraşmayı tercih ettikleri görülmektedir. Başlangıçta bir Müslüman mahallesinde veya muhitinde yaşarken, Avusturya – Macaristan'a karşı mücadeleye vermiş oldukları desteğe karşılık olarak 1577 yılında kendi muhitlerini kurmalarına izin verilmişti. Varlıklı olan Yahudiler, merkezi çarşının yakınındaki bir alanda bir arada kümelenmiş olan evlere taşınmışlar; geri kalan Yahudiler ise hayırsever bir Bosna valisi tarafından 1580 – 1581 yıllarında inşa ettirilmiş olan ve Siavuş – Paşa Dairesi ismiyle bilinen özel bir binaya taşınmışlardı. Bu bina 46 odası ve bir iç avlusu olan kocaman bir evden oluşmaktaydı; daha yoksul olan Yahudi aileleri bu evde yaşıyor, her biri bir yılda iki küçük odada kalıyordu.²¹⁷

Evliya Çelebi 1660 yılında kente geldiğinde Yahudilerin kentte artık iki mahalleye sahip olduğunu belirtmişti. Yasal konumları, Hristiyanlarınkiyle benzerdi;

²¹⁵ Ivan CVITKOVIĆ, A.g.e; s.5

²¹⁶ Noel MALCOLM, A.g.e; s.190

²¹⁷ Noel MALCOLM, A.g.e; s.186

Kanun-i Reaya'ya bağı olan Yahudiler, özel izin alarak kendi ibadet yerlerini inşa etme hakkına sahiptiler.²¹⁸

Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Bosna Hersek topraklarında görmüş oldukları muamele ile Kuzey ve Batı Avrupa'da kendilerine layık görülen muamele arasındaki fark dikkat çekicidir. Yahudilerin bu dönemde gördüğü muameleyi aydınlatan, o dönemde komşu ilişkileri bakımından değerli bilgileri paylaşan ve günümüze ulaşan pek çok olay mevcuttur. Bunlardan biri de Derviş Ahmet isimli bir Yahudi'nin hayat hikayesidir. XIX. yüzyılın başlarında geçen bu hikayede; din değiştirip Müslümanlığı seçerek Derviş Ahmet ismini alan ve yerli Müslüman halkı Musevilere karşı kışkırtmaya başlayan Travnik'li bir Yahudinin, Moses Chavijo'nun yazgısı anlatılmaktadır. 1817 yılında Bosnalı Yahudilerin liderleri, yaptığı saldırılar nedeniyle şikayette bulunup Chavijo'nun yandaşlarından bazıları, Bosna'nın bir sonraki valisi olan Rüştü Paşa'ya yakınmışlar, Paşa da Yahudilerden biraz para sızdırabilmek için, hemen bu fırsatın üstüne atlamıştı. Tanzimat için 500 bin groschen ödemelerini buyurmuş, aralarında hahamın da bulunduğu Saraybosna'nın ileri gelen Yahudilerinden on kişiyi zorla rehin alarak, ödemenin yapılmaması halinde bu kişilerin öldürüleceği tehdidinde bulunmuştu. Bunun üzerine üç bin kişilik kalabalık bir Müslüman grubu silahlarına sarılarak, Yahudilerin serbest bırakılmasını istemiş ve istedikleri hemen yerine getirilmişti.²¹⁹ Yahudiler ve Boşnaklar arasındaki ilişkiler genelde iyi, hatta yaygın olarak Hristiyanlar arasındaki ilişkilerden çok daha iyi ilerlemekteydi.

1878 yılındaki Avusturya – Macaristan döneminin başlamasının dört sene sonra, Avusturya'nın Cultusgemeinde (dinî cemaat) örneğine dayanarak, Saraybosna'da 'İsrailoğulları Sefarad Dini Cemaati' adı altında, kendi idari organlarını seçen, kentte yaşayan bütün Sefarad Yahudilerinin kaydını tutan ve bu Yahudilerden aracı olmaksızın devlet vergilerinin en fazla yüzde yirmisine denk düşen vergiler tahsil etme hakkını taşıyan bir kurum oluşturuldu. Birçok Aşkenazi Yahudisi, Avusturya – Macaristan yönetimindeki Bosna'ya yerleşmek üzere Macaristan, Galiçya, Polonya, Çek toprakları ve diğer yerlerden geldiler; bunlar için ayrıca bir cemaat daha oluşturuldu. Bu nüfus hareketi, kentte yaşayan Yahudi nüfusundaki ani artışı açıklamaya yardımcı olmaktadır;

²¹⁸ Noel MALCOLM, A.g.e; s.187

²¹⁹ Noel MALCOLM, A.g.e; s.191

yüzyılın büyük bölümü boyunca 2000 dolaylarında seyreden nüfus, 1885 yılında 2618'e, 1895 yılında 4058'e ve 1910 yılında 6397'ye yükselmiştir. Bütün Bosna genelinde ise 1900 yılına gelindiğinde 9311 Yahudi bulunmaktaydı.²²⁰

Bu dönemde öne çıkan üç büyük Bosnalı fabrikatörünün üçü de Sefard Yahudi olması bakımından, ekonomi açısından epey güçlendikleri anlaşılabacaktır. 1941 yılına kadar, Bosna Yahudileri, yurtlarının ekonomik hayatında çok önemli bir rol üstlenmeye devam ettiler; Saraybosna, Travnik, Mostar, Banja Luka, Zenica, Bugojno, Bijeljina, Brčko, Rogatica, Vlasenica ve Tuzla kentlerinde Yahudi cemaatleri mevcuttu.²²¹ Ancak, Yahudilerin büyük çoğunluğu İkinci Dünya Savaşı'nda vahşice öldürülüp Bosna'daki varlığı çok aza indirgenmiş oldu.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce sadece Saraybosna şehrinde 13 bin civarında seyreden Yahudi nüfusu, İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından bütün Bosna Hersek'te 3 bine azalmıştır. Son Bosna savaşının ardından bu rakam 1100 civarında seyretmiştir.²²²

Günümüzde Yahudi cemaatin varlığına Saraybosna'da bulunan eski ve yeni sinagog tanıklık etmektedir. Ayrıca, Tuzla, Zenica ve Doboş şehirlerinde sinagoglar mevcuttur. Yahudi mezarlıklarla birlikte, Banja Luka'da eskiden var olan dört tane sinagogun izleri tarihsel anıt olarak işlevini görmektedirler. Boşnak, Sırp ve Hırvat temsilcilerinin varlığı anayasal hakları ile güvence altında saklı iken Yahudilerin siyasi arenada resmi temsilcileri söz konusu değildir. Ancak, 2007 – 2012 yılları arasında Bosna Hersek Dışişleri Bakanı görevini üstlenen Yahudi asıllı Sven Alkalaj, günümüzde halen siyasi arenada da varlıklarının olduğunun göstergesidir. Günümüzde Bosna Hersek Yahudi Cemaatinin başkanlığını Jakob Finci üstlenmektedir. *Jevrejski pregled* isimli aylık dergi ve gençlik dergisi olan *Kadimu* Bosna topraklarında yayın yapan en çok bilinen medya kurumlarından'dır.²²³

²²⁰ Noel MALCOLM, A.g.e; s.192

²²¹ Noel MALCOLM, A.g.e; s.193

²²² Samija SARIĆ, *Jevrejska Kulturna i Druga Društva u Bosni i Hercegovini 1885-1945*, Državni Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, s.7

²²³ Ivan CVITKOVIĆ, A.g.e; s.5

E - Bosna Hersek'te Dinler Arası Diyalog Faaliyetleri

Benzerlik ve farklılıkların kesiştiği Bosna Hersek, daha önce de ifade ettiğimiz gibi dünyanın önde gelen unsurların küçük veya büyük etkisinden geçmiş bulunmaktaydı. Doğu ve Batı'nın bu topraklarda kucaklaşmasına şahit olunduğu gibi, en vahşi çarpışmalarına da aynı zamanda sahne olmuştur. Son savaştan sonra kimliklerinin önemli bir unsuru olan Bosna Hersek halkının dinlerinin temsilcileri bu farklılıklara rağmen birçok kere bir araya gelmiş ve ortak faaliyetler üzerine dinler arası ilişkilerini düzeltmeye çalıştı. Bu başlık altında özellikle savaştan sonra diyalog faaliyetleriyle gündeme gelen ve aracılığıyla dinler arası yapılan bütün resmi görüşmeleri üstlenen Bosna Hersek Dinler Arası Konseyi'nin (MRV) faaliyetlerine dikkat çekmek istiyoruz.

Bosna Hersek İslam Birliği, Sırp Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi ve Bosna Hersek Yahudi Cemaati'nin en üst yetkililerin üye olduğu Bosna Hersek Dinler Arası Konseyi 1997 yılında kurularak günümüze kadar bu konuda en etkin kurum olarak bilinmektedir. Konsey Meclisi, Yönetim Kurulu ve Sekreterlik olmak üzere üç temel yapıdan oluşmaktadır. Kuruluşunda ortaklaşa imzalanan bildiride, Konsey'in temel hedefleri "bütün farklılıkların kabul edilmesiyle birlikte ortak ahlaki ve dinî değerler üzerinde çalışmak" olarak belirtilmiştir.²²⁴

"*Glosar religijskih pojmov*" ismiyle yayınladıkları dergide her bir dinî teşkilatın kendi terimleri çerçevesinde kendilerini tanıtmaya fırsatı yakalamıştır. Kendini nasıl gördüğünü ve nasıl görülmesini istediğini açıklayan bu derginin yanı sıra aynı hedef doğrultusunda "*Susret*" isimli radyo programların yapılması da önemli faaliyetlerinden sayılmaktadır. Hazırladıkları taslak üzerine Bosna Hersek Büyük Meclisi'nde dinî yasaların şekillenmesi de söz konusu olmuştur. *Dinî özgürlükler ve hukuki açıdan kilise ve dinî birliklerin konumu* ile alakalı kanunlar önemli ölçüde Dinler Arası Konseyi'nin çizdiği taslak doğrultusunda şekillenmektedir.²²⁵

²²⁴ Niko IKIĆ, "Suradnja Među Religijama u Bosni i Hercegovini", **Religije u Bosni i Hercegovini: Monografija Vjerskih Zajednica i Crkava**, Među religijsko Vijeće u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2012, s.244

²²⁵ Niko IKIĆ, A.g.m; s.246

Dinler Arası Konseyi'nin bir din üstü kurum olmadığına altını çizmek önemlidir diye düşünüyoruz. Dünyanın en büyük ve en etkili dinler arası kurumu olan *World Conference of Religions for Peace (WCRP)*'in desteğiyle kurulan Dinler Arası Konseyi aynı zamanda bu kurumun 70 yetmiş üye/ortaklardan biridir.²²⁶

Bosna Hersek Dinler Arası Konseyi'nin altında kurulan Dinler Arası Enstitüsü diyalog konusunda yine önemli kurumlarından sayılmaktadır. 2007 yılında kurulan Enstitü'nün temel hedefi "dinî birlikler ve kiliselerin sivil toplulukları ile yakınlaşması" olarak zikredilmiştir. Düzenlenen seminer, konferans, atölye çalışmaları, kamuoyu ilişkiler ile alakalı faaliyetler genelde bu Enstitü'nün etrafında yapılmaktadır.²²⁷

Dinler Arası Konseyi ve Dinler Arası Enstitüsü'nün yanı sıra, diyalog konusunda faaliyet gösteren hem yerli hem de yabancı kuruluşlar mevcuttur. Yerlilerden en aktif sayılan kurumlardan *Međunarodni forum Bosna, Oči u oči* ve *Međureligijski multireligiozni i interkulturalni centar (IMIC)*'dir. Diğer taraftan, yabancı kurumlardan *Konrad Adenauer – Stiftung, Avrupa Forumu Abraham, International peace center (IPC)* kurumları başta gelmektedir.²²⁸

Dinî birlikler ve kiliselerin diyalog sorumluluğu üstlenen özel birimler de bulunmaktadır. Bu şekilde faaliyet gösteren ayrıca Katolik Kilisesi'nin *Dinler ve Kültürler Arası Diyalog Konseyi*, İslam Birliği'nin *Dinler Arası Diyalog Komisyonu* gibi çeşitli birimler bulunmaktadır. Kültür alanında dinler arası diyalog konusunda Bosna Hersek Dinler Arası Konseyi'nin desteklediği her bir dinden olan yayınlar mevcuttur. Boşnakların "*Preporod*", Hırvatların "*Napredak*", Sırpların "*Prosvjeta*" ve Yahudilerin "*La Benevolencija*" bunların başında gelmektedir. Katoliklerin "*Caritas*" ve "*Kruh sv. Ante*", Müslümanların "*Merhamet*", Ortodoks "*Dobrotvor*" ve Yahudilerin "*La Benevolencija*" yardım kuruluşları Dinler Arası Konseyi tarafından çalışmaları onaylanmış kuruluşlardır. Bağlantılı oldukları yüksek eğitim okullarından ise Ortodoks "*Sv. Vasilije Ostrski*" Fakültesi, *İslami İlimler Fakültesi* ve *Vrhbosna Katolik Teolojisi* en güçlü temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, "*Preporod*" (Yeniden doğuş), "*Katolički tjednik*" (Katolik haftalığı), "*Svjetlo riječi*"

²²⁶ Ifet MUSTAFIĆ, "İslamska Zajednica u Bosni i Hercegovini Pred Izazovima Nesputavanog Religijskog Pluralizma", Glasnik, s:74, Sarajevo, 2012, s.36

²²⁷ Niko IKIĆ, A.g.m; s.250

²²⁸ Niko IKIĆ, A.g.m; s.251

(Söz aydınlığı), “*Pravoslavljje*” (Ortodoksluk) ve “*Jevrejski glas*” (Yahudi Sesi) gibi süreli yayınlar da Diler Arası Konseyi’nin faaliyetlerine destek vermektedir.²²⁹

²²⁹ Niko IKIĆ, A.g.m; s.252

F- Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Dışlayıcılık Tavrı

Dinî alanlarının siyaset gereği olarak en aza indirgenip sınırlandırıldığı Sosyalist Yugoslavya'da kiliselerin etkinliği çok sınırlı kalmıştır. Çöküşü ile birlikte oluşan boşluğu doldurmak üzere toplumdaki konumunu güçlendirmeye yönelik faaliyetlerle dikkat çeken kurumlardan Sırp Ortodoks Kilisesi olmuştur. Bu bölümde Bosna Hersek'te yapılan savaşta güçlü bir kilisenin tavrına dikkat çekmeyi uygun gördük. Dinsel çeşitliliğin tavrı olan dinsel dışlayıcılığın çatışmaya doğru sürükleyişini örneklendirdiğimiz bu bölümde, dinsel dışlayıcılığın pratikte görülen boyutuna dikkat çekmek istiyoruz.

Yugoslavya'nın çözüldüğü yıllarda Sırp Ortodoks Kilisesi toplumsal hayatta eski gücünü çok kısa zamanda toparlamayı başarmıştır. Alevlenen milliyetçilik akımlarıyla kendisini Sırplıkla özdeşleştiren Ortodoks Kilisesi, yaşanan gelişmeleri güncel olarak takip ederek otoritesini Sırp siyasetçileri üzerine kurmayı başarmıştır. Ortaçağ Sırp Krallığı'nda Sırplar arasında Ortodoksluğu yayma faaliyetleriyle tanınan Aziz Sava'dan ilham alınan “*svetosavski nacionalizam*” (aziz Sava milliyetçiliği) hem Sırp siyasetçileri hem de Sırp din adamları arasında ideolojileştirilerek, açıkça ideal bir hedef olarak zikredilmeye başlanmıştır. Aziz Sava Milliyetçiliği'nde birbirinden ayrılmayan Sırpılık ve Ortodoksluk, Sırp Ortodoks Kilisesi'nin bu dönemdeki resmi ideolojisini temsil etmektedir. 1991 yılına girilmeden Sırp Ortodoks Kilisesi'nin en yetkililerinden olan Amfilohij Radović, Artemij Radosavljević, Atanasij Jevtić ve Irinej Bulović'in bu ideolojiyi açıktan desteklediği bilinen piskoposlardır.²³⁰

Savaşın yapıldığı dönemde siyasi temsilciler arasında *Vence – Owen* gibi ateşkes anlaşmalara açıktan karşı çıkarak, çoğu zaman Sırp siyasetçilerinden daha sert söylemlerle çatışmaların daha da alevlenmesine sebep olan Sırp piskoposları bu savaşı “tarihi bir fırsat olarak” değerlendirmekteydi. Katliamlarla gündeme gelen ve daha sonra Lahey'deki *Uluslararası Savaş Suçluları Mahkemesi*'nde hüküm giymiş Sırp siyasetçisi Biljana Plavšić, Piskopos Amfilohij tarafından “Yeni Kosova Kızı” ilan

²³⁰ Jovan BYFORD, Potiskivanje i Poricanje Antisemitizma, Helsinški Odbor za Ljudska Prava u Srbiji, Beograd, 2005, s.50

edilmiştir.²³¹ Sırp mitolojisinde, Osmanlı Devleti ile yapılan Kosova savaşında kahraman Kosova kızı, Sırp askerlerine su getirerek onların savaşmasına ilham veren bir kahraman olarak kabul edilmektedir. Yapılan bu tür benzetmeler, son savaşın aslında Türk - Müslümanlardan alınması gereken ancak çok geciktirilmiş bir intikam algısını oluşturmada çok kullanılmıştır.

Kilise tarafından görevlendirilmiş papazların, Srebrenitsa soykırımında katliamlar yapmış olan Sırp askerleri kutsal suyla kutsamaları ve dua eşliğinde Boşnakların bulunduğu toplama kamplarına uğurlamaları, dinsel dışlayıcılığın bir başka yansıması olarak sayılabilmektedir.²³² Haçlı Seferleri'nde kullanılan ve moral verme bakımından savaşanlar üzerinde büyük etkisi olan bu yöntemlerle, Sırp Ortodoks Kilisesi söz konusu çatışmanın ayrılmaz unsuru haline gelmiştir.

Teolojik çerçevesinden ziyade dinsel dışlayıcılığın sosyolojik boyutunu kısaca ele aldığımız bu konu rekabet ve çatışma açısından da araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Yirminci yüzyılın sonlarında görülen en vahşi katliamların milliyetçilik – dinciliğin içiçe geçmiş Aziz Sava Milliyetçiliği etrafında şekillenmesi, günümüzde Bosna Hersek'te dinler arası diyalog etrafında sürdürülen faaliyetlerin asıl niyetini, doğal olarak sorgulamaktadır. Günümüz dünyasının din anlayışı olarak takdim edilen dinsel çoğulculuğun bu koşullar altında bir ütopya gibi gözükmesi ve pratikteki imkansızlığı her ciddi araştırmacının uzlaşabileceği bir noktadır.

²³¹ Helsinški ODBOR, O Čemu Crkva (Ne) Može Da Se Pita, Helsinški Odbor za Ljudska Prava u Srbiji, Beograd, 2005, s.30

²³² Helsinški ODBOR, A.g.m; s.31

G- Bosna Hersek İslam Birliği'nin Dinsel Çeşitliliğe Karşı Takındığı Tavır

1990'lı yıllarda yaşanan savaşın ardından dinler arası ilişkiler en az seviyeye indirgenmiş oldu. Böyle bir ortamda ilişkilerin canlandırılmasını zorunlu gören Bosna Hersek İslam Birliği, savaşın bitmesiyle diyalog ve işbirliği yollarını aramaya sevk edilmiş oldu. İşbirliğin öncüsü olan diyalog, anlaşmazlık ve önyargıların giderilmesinde kaçınılmaz ilk adım sayılmaktadır. Diyalogun bir sonraki aşaması olan iş birliği ise belli başlı pratik sonuçları gerektirmektedir. Bosna Hersek İslam Birliği hem diyalogu hem de iş birliği teşvik eden ve üzerinde çalışan bir kurumdur.

Bosna Hersek İslam Birliği'nin kendi anayasasında 1997 yılında söz konusu işbirliği prensip haline getirmiş oldu. Bu işbirliğin temel amacı “barış, adalet ve insanlar arasındaki iyilik” olarak zikredilmektedir.²³³ Halk arasında yüzyıllardır sürdürölen din, ırk ve millet ayırt edilmeksizin komşu ilişkileri Bosna Hersek toplumunun en değerli miraslarından sayılmaktadır.²³⁴ *Komşuluk* olgusu altında farklı dinlere mensup olan halkların iyilik anlayışını korumayı amaç edinen Bosna Hersek İslam Birliği, bu hedef doğrultusunda hem kendi içinde hem de dışında kurulan kurumları açıkça desteklemektedir.

Diyalog ve dinler arası işbirliğinin temelini oluşturan üç ana nedenden bahsetmek mümkündür. Birincisi; başkalarını daha iyi tanıma ve daha iyi anlama gereğidir. Bosna Hersek'te kayıtlı bulunan on yedi Din birliği / Kilise bulunmaktadır. Dünyada mensupları çok olduğu dinlerin bu topraklardaki varlıkları büyük bir zenginlik olarak algılanmaktadır. Aynı zamanda, bu zenginlik dinler adına yapılmışçasına birçok insanlık dışı katliamların sahnesi de olmuştur. Bütün bunları anlamak ve doğru değerlendirmek için başkalarını daha iyi tanıma gayreti zorunluk halindedir. İkinci neden olarak; kendimizi tanıtmak ve ötekilerin bizi tanımasını mümkün kılma gereğidir. Çeşitli fobi ve etiketler arasına gizlenen vahşi imajı ile karşı karşıya kalan Müslömanların bu imajı değiştirmeyi ve kendilerini doğru tanıtmayı, İslam temsilcileri kendilerine görev edinmektedirler. Diyalog ve işbirliği gerektirdiği üçüncü ana nedeni

²³³ Ifet MUSTAFIĆ, A.g.m; s.28

²³⁴ Fikret KARČIĆ, “Religija i Društveni Život“, **Religije u Bosni i Hercegovini: Monografija Vjerskih Zajednica i Crkava**, Međureligijsko Vijeće u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2012, s.234

olarak ise ötekilerin bizi nasıl algıladığını öğrenme gereği zikredilmektedir. Muhatapların bizi diyalog ve işbirliği süreci içerisinde nasıl algıladığı meselesi, bizden ne bekledikleri ve bizim bu konudaki farkındalığımız beklentilerini ne ölçüde karşılayıp karşılayamayacağımızı değerlendirebilmemiz açısından zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁵

Dinler arası diyalog ve işbirliği süreçlerini yönetmek ve bu süreçlerde yer almak amacıyla kurulmuş özel birimler mevcuttur. Bosna Hersek İslam Birliği'nin bu tür görevlerini üstlenen alt birimleri *Diyalog Platformu*, *Dinler arası Diyalog Komisyonu* ve Reisü'l-ulema ofisine bağlı *Dinler Arası İlişkileri Danışmanlık Ofisi* bulunmaktadır. Bunların dışında aktif katılımcısı olduğu Dinler arası Konseyi, Dinler arası Enstitüsü ve Dinler arası İşbirliğin Yerel Temsilcilikleri üzerinden faaliyetlerini de yürütmektedir.

2006 yılında yazılan Diyalog Platformu'nun temel amacı, Bosna Hersek İslam Birliği'nin bütün kurum, birim ve çalışanlarına dinler arası ilişkilerinde ne tür bir yolun izlenmesi gerektiğini açıklamaktır. Diyalog ve işbirlikten neyin kasıt olduğunu anlamak üzere biz bu Platformu kısaca ele almayı uygun gördük.

Üç ana başlığa ayrılan Platformun ilk başlığı "*İslam Birliği ve Dinler arası Diyalog*"tur. Müslümanların geleneksel mirası olan anlayışa göre başkaların inanç ve ibadet hürriyetine saygı (I/1) ifade edildikten sonra diyalog ve işbirliğin kapılarının bütün dinî birlik ve kiliselerine açık olduğu zikredilmektedir. Ancak, İslam'ı küçümseyen ve İslam'a hakaret eden dinî birlik ve bireyler bunların dışında tutulmuştur (I/5). Ötekilerle kurulacak olan ilişkilerde özellikle ötekilerin hakkını gözetleme, ötekiler hakkında olumsuz tavır ve sözlerden uzak durma, hoşgörü ve komşuluk ilkelerine riayet etme gibi hususlarına dikkat çekilmiştir (I/10).

Platformun ikinci bölümün başlığı "*Uluslararası ilişkiler, insan hakları ve şiddet*"tir. Bu bölümde Bosna Hersek İslam Birliği'nin her türlü şiddete karşı olup zalime karşı mazlumun yanında durmayı prensip edindiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda kendini dünyanın barış elçiliği olarak da tanıtmaktadır (II/1). Ulusal ve uluslararası boyutta hukuk üstünlüğünü kabul ettikten sonra (II/2), özellikle terörizmi

²³⁵ Ifet MUSTAFIĆ, A.g.m; s.29

kınamakta (II/6) ve İslam’a yapılan tebliğin zorla makbul olamayacağına dikkat çekmektedir. Ayrıca, Batı’daki sorumsuz siyasetçi ve medya kuruluşlar tarafından oluşturulan İslamofobi da kınanmaktadır (II/7-8).

Platformun ele aldığı üçüncü konu ise en hassas konu olarak kabul edilmektedir. Başlığı “*Geçmiş ve Gelecek*” olan bu bölümde diyalogda her muhataptan kabul etmesi beklenen tarihsel gerçeklerin üzerinde durulmaktadır. Tarihsel gerçeklerden kastedilen 1990’lı yıllarda yapılan savaşın nasıl ele alınacağını ifade eden bilgilerdir. İlk başta tek taraftan, daha sonra ise her iki taraftan saldırıya maruz kalan Bosna topraklarında gelişen olaylar, iç savaşı çıkarma amacıyla komşu ülkeleri tarafından tetiklenen saldırılar olarak değerlendirilmektedir (III/2). Bosna Müslümanlarının uğradığı saldırılar sistematik olarak planlanan soykırım olduğuna vurgu yapılmaktadır (III/5). Taraflar rolünün eşitlenmesi bu planın savaştan sonraki aşaması olup, günümüzde halen bunları yapmaya çalışanlar ise kınanmaktadır (III/6). Srebrenitsa, Bosna Müslümanlarının en çok acı gördüğü yer olarak, sadece Sırp ve soykırımın yapılmasını açıkça desteklediği Sırp Ortodoks Kilisesi’nin suçu değil, aynı zamanda uluslararası camianın önemli bir kısmının suçu olarak da kabul edilmektedir (III/8). Bosna olaylarını bir din savaşı olarak değerlendirmekten kaçınan Bosna Hersek İslam Birliği devamında son savaşta dinin suiistimal edildiğini ve camilerin yıkılmasını soykırım planının bir parçası olduğunu ifade etmektedir. (III/12). Platformda ayrıca Kiliselerinin en üst yetkililerinin, kanıtlanmış savaş suçluları ile açıkça işbirliği içinde olduklarından dolayı Kiliseler tarafından eleştirel bir geçmiş değerlendirmesi beklendiğine vurgu yapılmaktadır (III/15). Daha iyi gelecek için dualar ve sözlü özürlerin yetmeyeceğini (III/20), Lahey’deki Uluslararası Savaş Suçlular Mahkemesi’nde alınan kararlara saygı duyulması gerektiğini ifade etmektedir (III/21). Platformun sonunda Bosna’nın dinsel çokluk, etnik çokluk, demokrasi, dinî hürriyetlerine saygı ve dinî birliklerin bağımsızlığı için mücadele edeceğini ifade eden Bosna Hersek İslam Birliği (III-29), sekülerizm ve laiklik savunucularının dine karşı dışlayıcılık ve hoşgörüsüzlük dolu ifadelerinden endişe duyduklarını ifade etmektedir (III/30).²³⁶

²³⁶ Ifet MUSTAFİĆ , A.g.m; s.33

Bosna Hersek İslam Birliği'nin kuracağı dinler arası diyalog ve işbirliğinin tartışmaya kapalı ilkelerinden yola çıkarak ötekilere karşı nasıl bir tavır takındığını örneklendirmiş olduk. Bosna Hersek topraklarında İslam'ın ilk ve tek resmi temsilcisi olması bakımından toplumda önemli konumu bulunan Bosna Hersek İslam Birliği, görüldüğü üzere, öteki dinlerle kurduğu ilişkileri teolojik çerçevesinde yürütmemektedir. Yani, bir dinler teolojisi olarak dinsel çoğulculuk söz konusu değildir. Öteki dinlerin varlığını ve hakikat payını taşıdığını kabul etmesi²³⁷ açısından takındığı tavrın dinsel dışlayıcılık olması da imkan dışında bırakmaktadır. Söz konusu yaklaşımin, araştırmamızda ele aldığımız tavırlardan dinsel kapsayıcılık tavrına en yakın olduğunu söylemek mümkündür.

²³⁷ Ifet MUSTAFIĆ , A.g.m; s.27

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bosna Hersek ile alakalı tarihi araştırmalarda VI. yüzyılda meydana gelen Slavların bu topraklara yerleşmesi genel olarak başlangıç noktası olarak kabul edilirse de bu topraklarda önceden yerleşmiş olan halkların varlığı çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Ataları esas olarak İliryalılar, Keltler, Romalılar, Gotlar, Alanlar, Hunlar ve Avarlar olan halklardan geriye kalanları Slavlarla birlikte, birbirinden ayrı etnik alt gruplarını bölmeyi zorlaştırdığı gibi, tarih süreçleri içerisinde sözü geçen halkların her biri az ya da çok, çeşitli sebeplerden ötürü, öne çıkarılmış oluyordu. Günümüzde görülen çeşitlilik, Bosnalıların özünde bulunan bu çeşitliliğin yansıması olarak görülmelidir diye düşünüyoruz.

Batıdan Hırvatlar üzerinden aşılama çalışılan ve Fransiskenler aracılığı ile Bosna topraklarına yayılan Katoliklik uzun yüzyıllardır Bosna Hersek topraklarında köklerini sağlamlaştıramadı. Diğer taraftan, Sırlar üzerinden özellikle doğu bölgelerinde yayılmaya çalışılan Ortodoksluk yine Katoliklik gibi Bosna topraklarında kurumsallaşmakta pek başarılı olamıyordu. Bosna böylelikle yavaşça şekillenmeye başlayan Roma Katolik ve Yunan Ortodoks iki farklı medeniyeti arasında sınır bölgesi olarak bu iki medeniyetin siyasi, dinî ve kültürel etkisine ve çekişmelerine sahne olmuştur.

Yerel / milli din kabul edilen Bogomilizm X. ile XV. yüzyılları arasında büyük ölçüde büyük dinlere direnmekte başarılı olduysa da Osmanlı fethi ile bu üçlemeye İslamiyet'in de dahil olmasıyla, ilerleyen tarihlerde Bogomilizm'in tamamen ortadan kaybolarak yerini İslam'a bıraktığı görülmektedir.

Osmanlı fethi sıradan bir yayılma hareketinin ötesinde, bölgenin çehresini değiştirerek bugüne kadar gelen sosyal ve siyasal yapının oluşmasına neden oldu. Ancak, bu dönemde dinsel çeşitliliğe kazandırılan tek din İslam olmamıştır. Kuzey ve Batı Avrupa'da Yahudilere layık görülen muamele ile Bosna Hersek'te *komşuluk olgusu* etrafında şekillenen muamele arasındaki fark dikkat çekicidir. Bu komşuluk olgusu Bosna Hersek topraklarından geçen yabancı araştırmacıların da dikkatini

çekmekteydi. İki dünya savaşı arasında Bosna'daki izlenimlerini, bütün bu çeşitliliğe rağmen meşhur gazeteci John Gibbons şu sözlerle ifade etmiştir: "Gene de, en garip olan şey, hepsinin birlikte kusursuz bir mutlulukla, uyum içinde yaşamakta oluşu gibi geldi bana." Dünyanın büyük bir savaştan çıkıp yeni bir felakete doğru sürüklendiği aynı dönemde, bir başka Amerikalı yazar şu sözleriyle komşuluk olgusuna önemli atıfta bulunmuş oldu: "Ortodoks dinine mensup bir Bosna köylüsünün, bir cami önüne çömelmiş vaziyette guslasını çalmakta olan kör bir Müslümanın çanağına bağış bıraktığını görebilirsiniz burada. Her biri kendi katedraline, camisine, sinagoguna doğru dağılan Hristiyanların, Müslümanların ve Yahudilerin, iş yaparken birbiriyle kaynaştığı huzur dolu küçük tezgahlara göz gezdirince, hoşgörü, erdemlerin en büyüğü değil mi, diye sordum kendime."

Hoşgörü ortamını hedef alan en büyük tehdit Bosna sınırları dışından gelmekteydi. Batıdan gelen Hırvat, Macar, Avusturyalı, Fransız gibi milletler çeşitli dönemlerde en vahşi çatışmalara kadar götüren tekelleşme anlayışını sergilemiş oldular. XIX. yüzyılda Katolik din adamları aracılığıyla artık iyice ivmesini kazanan Hırvat milliyetçiliği tek seçenek olarak Hırvatlık – Katoliklik sunuyordu. Diğer taraftan Sırbistan ve Rusya eliyle huzur ortamı kaçıran doğu tehlikeleri ise hiç dinmeden devam ediyordu. Sırp Ortodoks Kilisesi'nin resmi ideolojisi haline gelen Aziz Sava Milliyetçiliği ile dinler arası ilişkileri iyice gerilmiş oldular. Hırvatların Ustaşa ve Sırların Çetnikler örgütleri ile öteki din mensuplarına karşı XX. asır boyunca büyük baskılar ve zulümler uygulanmıştır.

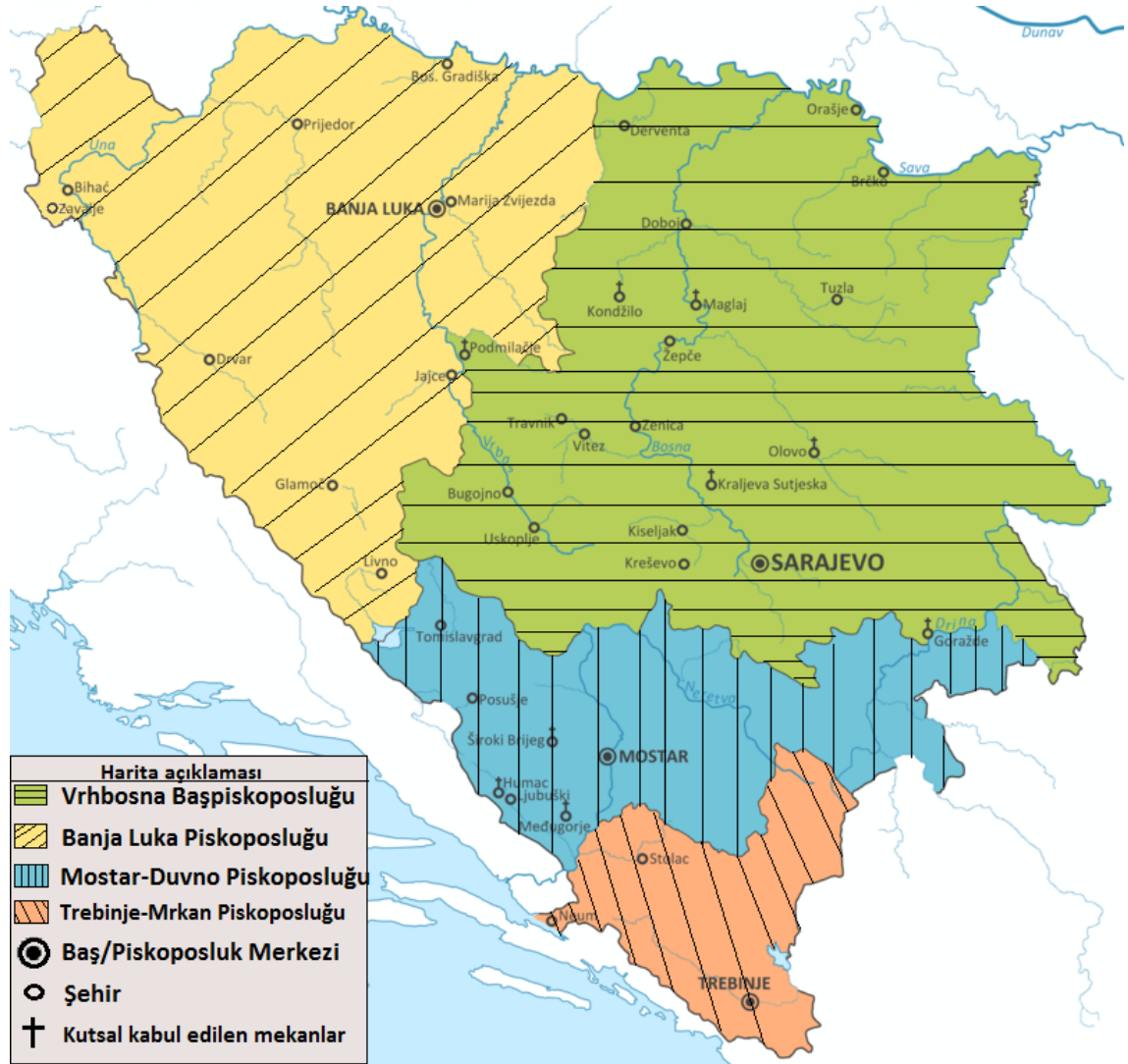
Şüphesiz ki öteki dinlere karşı en çok müsamaha göstermiş olan Müslümanlar, bu tür yaklaşımlarının temelini Fatih Sultan Mehmet'in döneminden kalan ve İnsan Hakları Beyannamesi olarak görülen Ahitname ile atmış oldular. İkinci Dünya Savaşı koşulları altında Hırvat milliyetçileri ile yakınlaşmaya başlayan Boşnaklar, bu tür tavırları nedeniyle büyük zulümlere maruz kaldılar. Boşnakların bu dönemde en yetkili isimlerinden kabul edilen Uzeyir Hadžihasanović, topladığı Saraybosna'lı yüz seçkin Müslüman ile ortaklaşa yayınladıkları bildiride, Yahudilere ve Sırlara karşı uygulanan zulümlerden dolayı Hırvat Ustaşalarından bütün ilişkilerini kopardıklarını açıkça beyan ettiler. Böyle bir uygulama, yüzyıllardır gelişen duyarlılık geleneği açısından tarihe önemli bir iz bırakmış oldu.

Günümüz Bosna Hersek'te geçmişten korunan dinsel çeşitlilik halen varlığını korumaktadır. Resmi olarak sürdürülen dinler arası faaliyetler Bosna Hersek Dinler Arası Konseyi etrafında yapılmaktadır. Söz konusu faaliyetler teolojik çerçevesinden uzak bir şekilde, pratik karşılığını arama amacıyla sürdürülmektedir. Daha yirmi sene önce son bulmuş ve Bosna Hersek'in her tarafını etkileyen savaşta Din Birlikleri / Kiliseleri önemli bir rol oynamış oldular. Özellikle Sırp Ortodoks Kilisesi'nin baş çektiği ve çatışmaları açıkça alevlendirdiği tavrından sonra günümüzde tavrının değişmesini beklemek imkan sınırlarını zorlamaktadır.

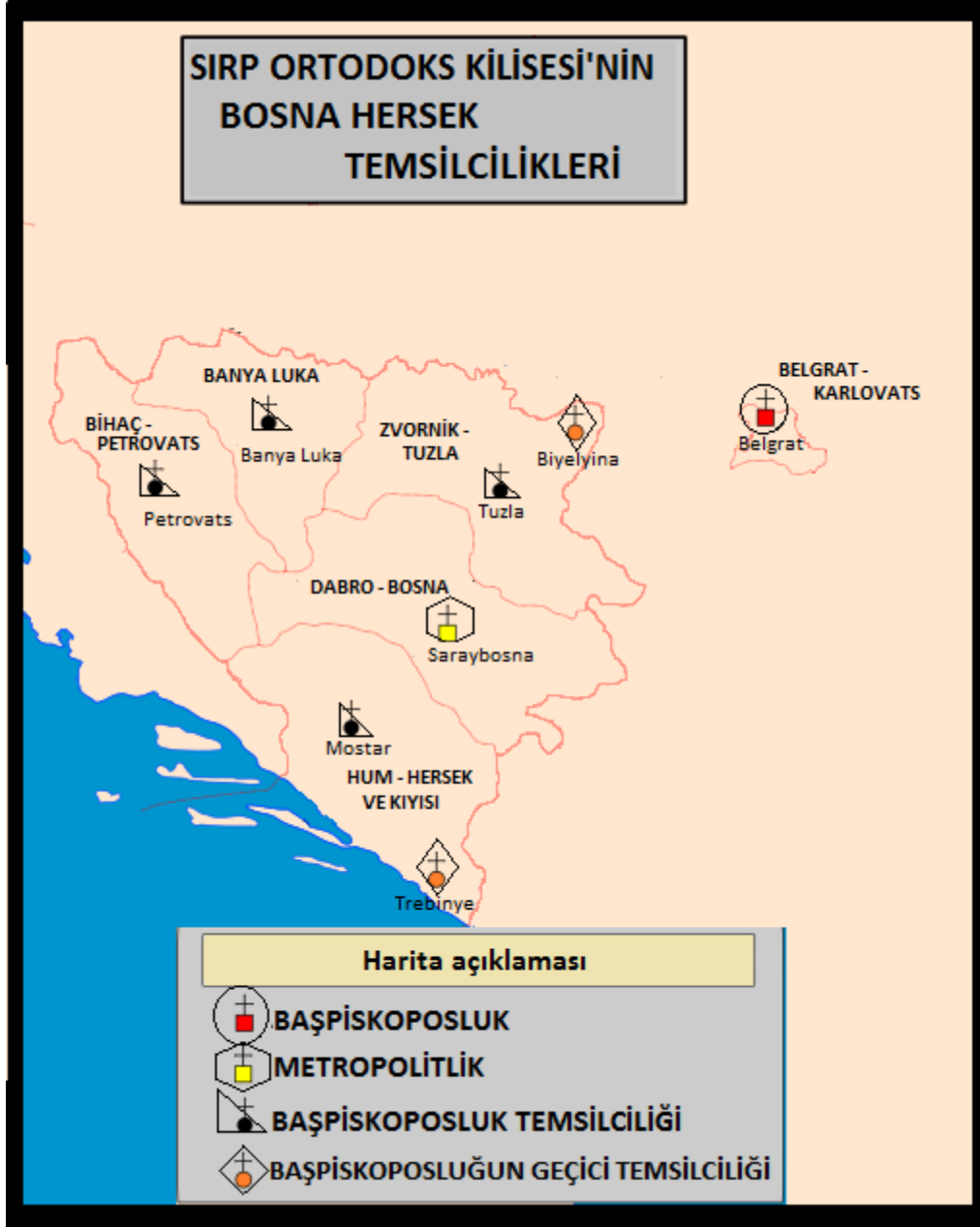
Küresel dünyada gelişen olaylarla birlikte dinsel çeşitlilik önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Bosna Hersek topraklarında yaşanan ilişki ve tavırların zamanla daha da ilgi çekici hale geleceğine inanmaktayız. Karşılıklı bir etkileşim ile hem Bosna Hersek'in dünyadan, hem de dünyanın Bosna Hersek'ten çıkaracağı önemli dersler olduğuna inanmaktayız.

EKLER

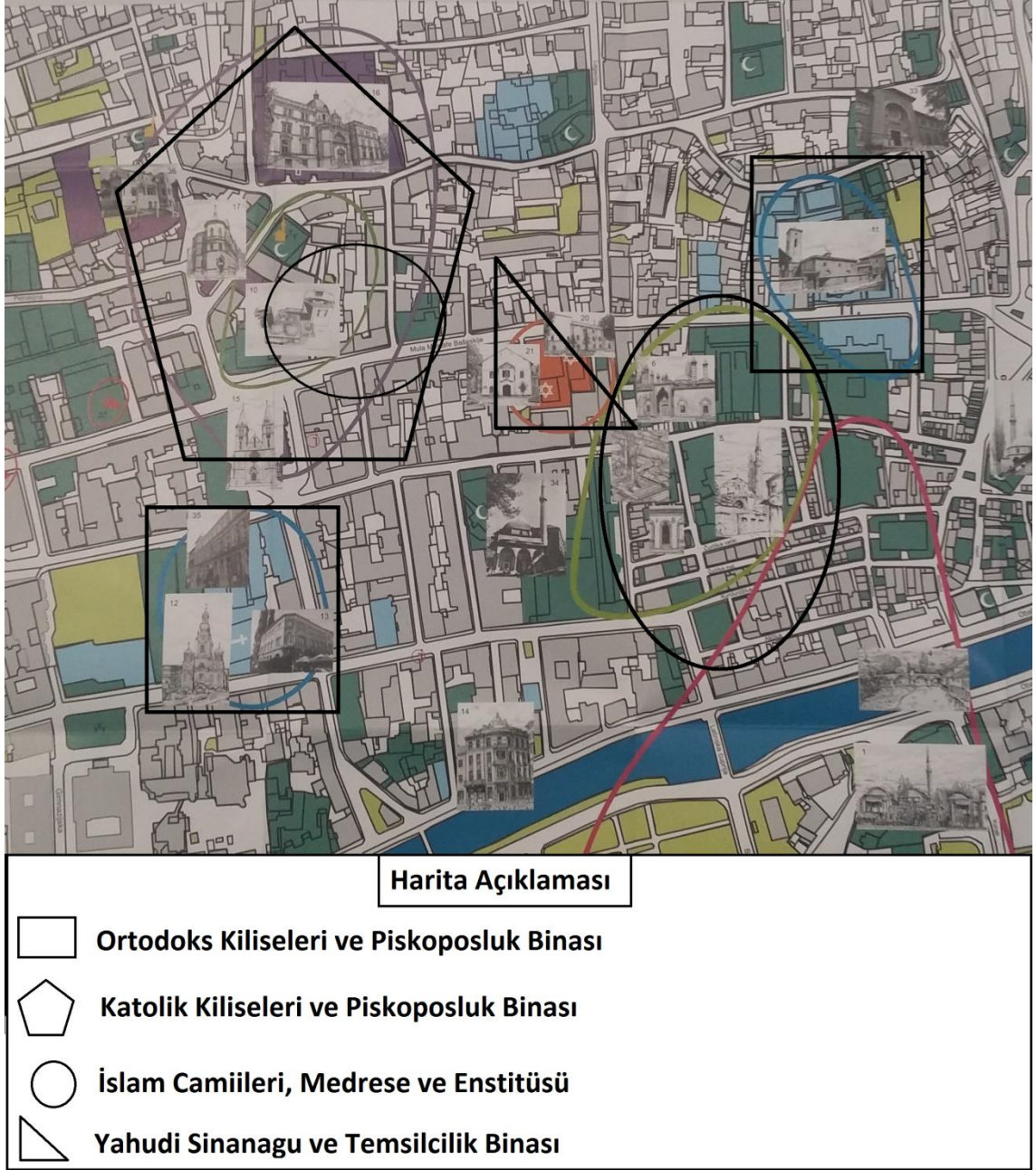
EK 1: Bosna Hersek Katolik Kilisesi

EK 2: Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Bosna Hersek Temsilcilikleri

EK 3: Saraybosna arşı'sında Bulunan Din Merkezleri

KAYNAKÇA

A-Kitaplar

- ADAM, Baki, Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002
- ARICAN, Kazım, Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bit Çözümleme, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2013
- ASLAN, Adnan, Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol, İSAM Yayınları, 2010
- AYDIN, Mahmut, Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005
- AYDIN, Fuat, Yahudilik, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010
- BAŠAGIĆ, Safvet, Kratka Uputa u Prošlost Bosne i Hercegovine, Vlastita Naklada, Sarajevo, 1900
- BIŠČEVIĆ, Vedad, Bosanski Namjesnici Osmanskog Doba, Connectum, Sarajevo, 2006
- Bosna- Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992
- BOSNAVİ Ömer, Tarih-i Bosna Der Zaman-i Hekimoğlu Ali Paşa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979
- BULUT, Yücel, Oryantalizmin Kısa Tarihi, Küre Yayınları, İstanbul, 2004
- BYFORD, Jovan, Potiskivanje i Poricanje Antisemitizma, Helsinški Odbor za Ljudska Prava u Srbiji, Beograd, 2005
- ÇELİK, Mehmet, Fener Patrikhanesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000
- ÇOLAK, Hüseyin, Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi İstanbul, 1996
- CVITKOVIĆ, Ivan, Religije u Bosni i Hercegovini, Univerzal, Tuzla, 1981

- DEMİRKENT, Işın, Ioannes Kinnasmos'un Historiası, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001
- DEMİRCİ, Kürşat, Yahudilik ve Dini Çoğulculuk, Ay Işığı Yayınları, İstanbul, 2000
- DONIA, Robert ve FINE, John, Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed, Hurst and Company, London, 1994
- EKİNCİ, Mehmet Uğur, Bosna Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu, SETA Yayınları, İstanbul, 2014
- ERDOĞAN, Mustafa, Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm, Orion Yayınevi, Ankara, 2006
- FAZLIOĞLU, Emel, Boşnak Kimliğinin Oluşumu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1999
- GLUŠAC, Vaso, Istina o Bogomilima, INP Knjizevne Novine, Belgrad, 1992
- GÜNAY, Ünver, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000
- GÜNDÜZ, Şinasi, Yaşayan Dünya Dinleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007
- HALILOVIĆ – TEKİN, Cemile, Bosna Hersek Devleti 1991-2011, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012
- HANDŽIĆ, Mehmed, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Islamska Dioničarska Štamparija, Sarajevo, 1940
- IMAMOVIĆ, Enver, Bosna i Hercegovina Od Najstarijih Vremena Do Drugog Svjetskog Rata, Bosanski Kulturni Centar, Sarajevo, 1998
- IMAMOVIĆ, Mustafa, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1998
- İNALCIK, Halil, Doğu Batı Makaleler II, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005
- İNALCIK, Halil, Manisalı Erol ve Koloğlu Orhan (Ed.), Balkanlar, OBİV Yayınları, İstanbul, 1993
- İNAT, Kemal, DURAN, Burhanettin ve ATAMAN, Muhittin (Ed.), Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2010
- İSKEFİYELİ, Zeynep, ÇELİK, Bilal ve YAZICI, Serkan (Ed.), Türk Tarihinde Balkanlar, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2013
- JALIMAM, Salih, Historija Bosanskih Bogomila, IPP Hamidović, Tuzla, 1999
- KARATAY, Osman ve GÖKDAĞ, Bilgehan (drl.), Balkanlar El Kitabı, Vadi

- Yayınları, Ankara, 2006
- KUTLUER, İlhan, KILIÇ, Erol ve ASLAN, Adnan, Notlar 1: S.Hüseyin Nasr'da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2004
- MALCOLM, Noel, Bosna, Om Yayinevi, İstanbul, 1999
- MANDIĆ, Dominik, Bogomilska Crkva Bosanskih Krstjana, Ziral, Chicago, 1962
- Međureligijsko Vijeće u Bosni i Hercegovini, Religije u Bosni i Hercegovini: Monografija Vjerskih Zajednica i Crkava, Sarajevo, 2012
- ÖZFATURA, Mustafa Necati, Ah Bosna, Adım Yayıncılık, İstanbul, 1993
- ÖZEL, Cemal, Türkiye’de Çokkültürlülük Çoğulculuk ve Din, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2012
- PETERSON, Michael, HASKER, William, REICEHEBACH, Bruce ve BASINGER, David, Akıl ve İnanç, Küre Yayınları, İstanbul, 2011
- POPOVIĆ, Aleksandre, Balkanlarda İslam, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- SARIĆ, Samija, Jevrejska Kulturna i Druga Društva u Bosni i Hercegovini 1885-1945, Državni Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995
- SEZER, Baykan, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1981
- SKEIE, Geir, Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Önemi, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006
- TAŞAR, Murat, METİN, Burhan, ÜNALTAY, Altay, Bosna- Hersek ve Postmodern Ortaçağa Giriş, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996
- YARAN, Cafer Sadık (Ed.), İslam ve Öteki: Dinlerin Doğruluk Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- YAZOĞLU, Ruhattin ve AYDENİZ, Hüsnü, Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006
- YAZOĞLU, Ruhattin, Dini Çoğulculuk Sorunu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007

B-Makaleler

- ASLAN, Adnan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, **İSAM Dergisi**, s:2, 1998
- AYDIN, Mahmut, „Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülahaza“, **İSAM Dergisi**, s:2, 2001

- DŽAKA, Bećir, “Manihejstvo, Bogumilstvo i Islam“, Vijeće Kongresa Bošnjačkih Intelektualaca, Sarajevo, 1997
- EMGİLİ, Fahriye, “Avusturya – Macaristan İşgalindeki Bosna Hersek'ten göçler: Bosna Hersek Kaynaklarına Göre Bir İnceleme”, **Türk Tarihinde Balkanlar**, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2013
- GÖLEN, Zafer, „Osmanlı İdaresinde Bosna Hersek“, **Balkanlar El Kitabı**, Vadi Yayınları, Ankara, 2006
- IKIĆ, Niko, “Suradnja Među Religijama u Bosni i Hercegovini“, **Religije u Bosni i Hercegovini: Monografija Vjerskih Zajednica i Crkava**, Međureligijsko Vijeće u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2012
- MUSTAFIĆ, Ifet, “İslamska Zajednica u Bosni i Hercegovini Pred Izazovima Nesputavanog Religijskog Pluralizma”, **Glasnik**, s:74, Sarajevo, 2012
- KARATAY, Osman, “Ortaçağ Bosna Devleti“, **Balkanlar El Kitabı**, Vadi Yayınları, Ankara, 2006
- KARATY, Osman, “Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar”, **Balkanlar El Kitabı**, Vadi Yayınları, Ankara, 2006
- KARČIĆ, Fikret, “Religija i Društveni Život“, **Religije u Bosni i Hercegovini: Monografija Vjerskih Zajednica i Crkava**, Međureligijsko Vijeće u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2012
- KOLTAŞ, Nurullah, „Balkanlarda Tasavvufun Yayılışını Hızlandıran Etmenler: Reaksiyoner Bir Tavrı Olarak Bogomilizm“, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, 2014, s.266
- HELSINŠKI, Odbor, O Čemu Crkva (Ne) Može Da Se Pita, Helsinški Odbor za Ljudska Prava u Srbiji, Beograd, 2005
- OKIÇ, Tayyip, “Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic- Solovjev”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, c:5, s:1-4, 1973
- ONAT, Hasan, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, **Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s:18, 2005
- OVEY, Muhammed, “Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s:8, 2003

- SEVİNÇ, Bayram, “Türkiye’de Dini Rekabet ve Spiritüel Özün Seküler Form
Üzerinden Mücadelesi: Sahaja Yoga Örneği”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c:1, s:1, 2014
- ÜNLÜ, Mucize, “II. Abdülhamid Döneminde Ulahlar”, Perspectives on Ottoman
Studies: Papers From the 18th Symposium of the International Committee of
Pre-Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb, Lit Verlag, Berlin,
2010
- YARAN, Cafer Sadık, „Dinsel Kapsayıcılık“, **İslam ve Öteki**, Kaknüs Yayınları,
İstanbul, 2001
- YARAN, Cafer Sadık, “John Hick’in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk”, **İslam ve
Öteki**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- YENİGÜN, Cüneyt ve HACIOĞLU, Ümit, „Bosna- Hersek: Batı’nın Güvenini
Kaybettiği Medeniyet“, **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**,
Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2010
- YILDIRIM, Münir, “Günümüz Balkan Ortodoks Kiliselerine Genel Bir Bakış”,
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c:3, s: 1, Çukurova, 2003
- YÜCETÜRK, Orhan Seyfi, “Katolik Ortodoks ve Protestan Mezhepleri Arasındaki
Farklar”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s:1, 1983, s.422

C-Ansiklopedik Madde ve İnternet Kaynakları

- Djurdjev Branislav, „Bosna Hersek“, T.D.V. İslam Ansiklopedisi
- Emecen Feridun, „Bosna Eyaleti“ T.D.V. İslam Ansiklopedisi
- www.popis2013.net